

Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)

1

Politika Aleksandra Karađorđevića (1918–1934)

Vanjskopolitički i vojnostrateški položaj Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca neposredno nakon proglašenja ujedinjenja 1. prosinca 1918. bio je — kao što je dobro poznato — više nego nepovoljan. Okruženo sa sedam susjeda, od kojih se njih šest nalazilo s njim u sporu zbog granice ili u sukobu na granici, pritisnuto sasvim nepovoljnim odredbama ugovora o primirju od 3. studenog 1918. koji je omogućio Talijanskoj vrhovnoj komandi da zaposjedne naš etnički teritorij na istočnoj obali Jadrana, međunarodnopravno još uvijek nepriznato, s Italijom kao glavnim protivnikom u rangu velesile, Kraljevstvo SHS bilo je prepušteno poprilično samo sebi.¹

Veliki zapadni »saveznici« iz rata imali su u Podunavlju i na Balkanu svoje imperijalističke račune; talijanska diplomacija s kojom naša delegacija na Mirovnoj konferenciji u Parizu otpočinje diplomatsku birku naziva okupaciju naših teritorija na Jadranu »realnim garancijama« za prikladno rješenje spora; u Evropi uzdrmanoju temeljima ishodom rata i raspadom triju velesila (Habsburškog carstva, carske Rusije i carske Njemačke) raslo je nezadovoljstvo masa i predviđanja boljševika kao da su stajala pred realizacijom; tragovi ratnog pustošenja, gospodarskih nevolja i poremećaja osjećali su se gotovo na svakom koraku; rat 1914–1918. opustošio je i poharao Srbiju, a ni u drugim pokrajinama nove države nije bilo mnogo bolje, tako da su i gospodarske prilike — a ne samo političke! — u novoj državi bile nepovoljne, a u nekim dijelovima jadne; nekim krajevima zaprijetila je i glad i stoga su vrhovi Kraljevstva SHS na čelu s regentom Aleksandrom željeli politički smiriti zemlju iznutra, svjesni svih slabosti. Vrhovna komanda zalagala se najzdušnije za popustljivu politiku, za izbjegavanje svakog sukoba sa susjedima, osobito kad se radilo o eventualnoj konfrontaciji s talijanskim snagama.² Tu opreznu, savitljivu i krajnje umjerenu politiku zastupao je

¹ Opš.: B. Krizman, Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919. *Časopis za suvremenu povijest*, I/1970, 23—60.

² To očigledno proizlazi iz izjava načelnika Vrhovne komande vojvode Živ. Mišića Vjekoslavu Spinčiću u 1919. godini. »Kod vojv.[ode] Mišića 19/9 1919. Tri četiri put — zapisuje Spinčić u svoj *Dnevnik* — razgovarao sam s njim, i svaki put me tješio takovom sigurnostju da moram do toga držati. Prvi put bio sam kod njega valjda u februaru ili martu. Želio sam mu sugerirati da namjesti vojsku na našim međama proti Talijanima, da budemo pripralni kad se budu Talijani pobunili (Govorilo se je stalno

od početka i sâm regent (kasnije, od 1921. godine dalje, kralj) Aleksandar, i na vojnom i na vanjskopolitičkom planu.³

Već za vrijeme Pariške mirovne konferencije 1919—1920. osjećao se diskretan utjecaj regenta na poslove i tadašnji ministar vanjskih poslova A. Trumbić je u jednom kritičnom trenutku — kad se radilo o tome da naša delegacija za popuštanje kod Rijeke dobije kompenzaciju na jugu (Skadar) — zapisao u Parizu poslije audijencije kod prijestolonasljednika 2. siječnja 1920: »U razgovoru Prest.[olonasljednik] mi kaže da Reka za nas nema velike važnosti, da valja spasavati Slovence od état-tampona i da Skadar treba da dobijemo.«⁴ Nešto kasnije, 9. siječnja, zapisao je: »Prestnaslj. dao me zvati i kaže mi da je bio na ručku kod L. George [britanskog premijera Davida Lloyd Georgea] i da mu je govorio o Slovencima koji bi sa état-tamponom bili pocijepani na tri države i da nam se da Skadar. L. George je bio dobro raspoložen za to i kazao da bi trebalo dati Talijanima Rijeku.«⁵

Talijani — koji su u Parizu u to vrijeme raspolagali dešifriranom korespondencijom naše delegacije! — znali su za pravo stanje u redovima delegacije i za razilaženja u pristupu rješavanju jadranskog pitanja, a dotadašnji šef francuske delegacije Georges Clemenceau otvoreno je rekao u Vrhovnom savjetu Pašiću i Trumbiću 13. siječnja da se u redovima delegacije SHS osjećaju dvije struje, »dva kuranta« — kako zapisuje Trumbić⁶ — od kojih je jedan srpski umjeren a drugi hrvatski — intran-sigentan.

Poslije bezuspješnog savezničkog »ultimatuma« otpočinju direktni talijansko-jugoslavenski pregovori o jadranskom pitanju koji završavaju potpisivanjem ugovora u Rapallu o teritorijalnom razgraničenju i tzv. Antihabsburške konvencije 12. studenog 1920. godine. Njime je talijan-

o buni koja će buknuti marta.). Odgovorio je: nemožemo sad, al za 4—5 godina tjerati ćemo Talijane i osvojiti do zadnjega našega čovjeka [...]. Rekao mi je isto i 29/6 Vidovdan, na ladji putem u N. Sad [...]. Ovi u Parizu — rekao mu je Mišić 19/IX — nisu kadri ništa pošteno učiniti. U Franc.[uskoj] bojali su se nereda u svojoj državi, pak su raspustili vojsku. S toga i s drugih kojekakvih obzira popuštaju Talijanima. A sami možemo malo, dok neuredimo odnošaja bar s nekim našim susjedima, neprijatelja, kojih je mnogo (ne samo Talijani, nego i Austrijanci, Mađari, Rumunji, Albanci) [...] Rumunji su sad dobri. Ja sam poslao na njihove medje 2 divizije, i naložio zapovjedniku da nedira u ono što je Rumunjsko; al ako bi oni na naše zemljište navali nek udari, i nek i nepitajući goni Rumunje, sve do Bukurešta. Kad nebi moralo biti tamo vojske ja bih naredio da je ide 50—60.000 proti Italiji, da putuje (pokazao je rukom na zemljovidu) ne samo do Rijeke i istočne Istre, nego i do Trsta i Gorice, pak da zaposjedne sve što je naše [...].« (Bilježnica Vj. Spinčića, u privatnom posjedu).

³ Usp. B. Krizman, Italija u vanjskoj politici jugoslavenske države (1918—1941), *Dometi*, 9—10/1973, 12—23.

⁴ Trumbićevi spisi u Arhivu JAZU, Zagreb, svežanj 83.

⁵ Isti izvor. »U posljednjem odgovoru Konferenciji mira od 14 januara 1920 godine mi smo i dalje ostali na stanovištu, da bi najbolje rešenje bilo da se administracija Arbanije, u granicama određenim 1913 godine, poveri lokalnoj, autonomnoj vladi, bez ingerencije bilo koje tuđe sile. A ako rešenje ne bude prihvaćeno, već se odluči davanje delova arbanske teritorije drugim državama, naša delegacija tražila je deo severne Arbanije (prilažući kartu sa obeleženom granicom), za koji je obećala autonoman režim« (Elaborat dra Ive Andrića od 30. I 1939, Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Fond Milana Stojadinovića, kut. 37).

⁶ Trumbićevi spisi, sv. 83.

ska strana dobila više nego što je u toku ranijih pregovora bila zahtijevala: čitavu Istru (izuzevši Kastav), Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo itd., ali nije dobila Rijeku — taj »najtalijanskiji grad«! U ugovoru su se strane-ugovornice obavezale da »priznaju potpunu slobodu i nezavisnost Države Rijeke (Fiume) i obvezuju se da će ih vječno poštovati«. ⁷

Ostaje još otvoreno pitanje koliko je regent iza kulisa pridonio da se ostvari *takva* nagodba na štetu jedne strane, ali je nesumnjivo da je i njemu i dugogodišnjem i moćnom predsjedniku vlade Nikoli Pašiću, kao šefu radikalne stranke, bilo iznad svega stalo da nastave (svoju) politiku dobrog susjedstva i suradnje s Italijom — glavnom brigom jugoslavenske diplomacije uopće — i da rimsku vladu popuštanjem udobrovoljavaju i udobrovolje, pa da pristane na evakuaciju vojske iz Dalmacije (Treća zona) i Hrvatskog primorja (Sušak) i na konačno rješenje riječkog pitanja. ⁸ Tako bi se našla platforma za daljnju suradnju sa zapadnim jadranskim susjedom, a vladi u Beogradu pošlo bi za rukom da izbje opoziciji adute u njenim napadajima na nju i na vladajuću stranku (radikale). Stoga je Pašić prilikom konferencije u Genovi (1922) rado prihvatio posredovanje francuske i britanske vlade da dođe do sporazuma s talijanskom vladom.

Tako su — nakon kraćih pregovora vođenih u Santa Margherita — bile zaključene tzv. Santamargheritske konvencije, potpisane u Rimu 23. listopada 1922. Njima su bile razrađene odredbe Rapallskog ugovora i njegova dodatka (pismo talijanskog ministra vanjskih poslova grofa C. Sforze), a odnosile su se na pogranična pitanja zadarske komune, evakuaciju talijanskih snaga, riječku luku, željezničku vezu Rijeke s jugoslavenskim zaleđem i predviđale formiranje paritetne talijansko-jugoslavenske komisije koja će prići, u prijateljskom duhu, primjeni odredaba Rapallskog ugovora.

Međutim, u Italiji su nastupile velike, korjenite i sudbonosne promjene: vlada L. Facte je pala i novu koalicionu vladu je 30. X 1922. sastavio vođa talijanskih »crnih košulja«: Benito Mussolini. ⁹ Mussolini je u drugoj polovici studenog iste godine dao dopisniku *Politike* ovakvu značajnu izjavu o budućoj politici Italije prema istočnom susjedu na Jadranu. »Odavno još ja sam obožavalac Srbije i srpske vojske [...]. Za vrijeme velikoga rata, vi ćete naći u mojim člancima toliko divljenja za Srbiju i srpsku herojsku armiju. Mnogobrojni su ti članci i ja i danas mogu da se sa zadovoljstvom na njih pozovem i da ih pokažem.« Na pitanje novinara, kakvu politiku namjerava voditi prema jugoslavenskom susjedu, Mussolini je odgovorio: »Prema Srbiji uvijek istu, prijateljsku politiku. Što se pak tiče *Jugoslavije*, naši će odnosi biti dobri. Potrudit ćemo se da raščistimo sve što nas razdvaja i raščistit ćemo, naročito

⁷ *Rapallski ugovor 12. novembra 1920.* Zbirka dokumenata. Odabrao i uredio Vojislav M. Jovanović, Zagreb 1950, 43.

⁸ O Pašiću je C. Sforza dao ovu ocjenu: »U dugom i složenom pitanju razgraničenja između Italije i Jugoslavije, Pašić je bio uvek lojalan, uvek umeren, uvek spreman na sporazum. Jedna od opštih ideja, ukoliko je za takve bio sposoban, bila je ideja iskrenog i aktivnog prijateljstva s Italijom« (*Karlo Sforza, Neimari savremene Evrope* (drugo izdanje), Beograd 1933, 153).

⁹ Opš. *Renzo De Felice, Mussolini il fascista, 1. La conquista del potere 1921—1925*, Torino 1966.

ako *Srbija* hoće pravim putem, koji joj je sudbina odredila, a taj put, u geografskom pogledu, ne vodi prema Jadranskom, nego prema Egejskom moru. Jer u srpskoj istoriji nije nigda bilo drugoga pravca nego na Mačedoniju.«¹⁰

Iako poznat po svojim ranijim istupanjima protiv Rapallskog ugovora, Mussolini je sada, kao predsjednik vlade, predložio parlamentu da prihvati taj ugovor i Santamargheritske konvencije.¹¹ No, u kasnijoj svojoj politici išao je za tim da postigne aneksiju Rijeke Italiji i time jednom za svagda skine riječko pitanje s dnevnog reda.

Dosljedno i u skladu s italofilskim raspoloženjima u najvišim političkim krugovima tadašnjeg režima u Beogradu, raspoloženjima u prilog jedne »elastičnije« politike prema Rimu, ocrtava se linija koju zastupa i provodi sâm kralj Aleksandar. Kao najveći zagovornik takvog vanjsko-političkog kursa kralj je polazio od pretpostavke da se s Italijom »može« i da će je popuštanjem privoljeti na suradnju, a zatim i na prijateljstvo. Uz to, Aleksandrovoj autokratskoj prirodi bio je po čudi fašizam kao ideologija i praksa, a ni sâm Duce nije mu kao ličnost i političar bio antipatičan. Naprotiv! I stoga, u toj težnji da se pronade *modus vivendi* s »novom« i »dinamičnom« Italijom, otpočinju pregovori s Rimom koje vodi njegov servilni i potpuno mu potčinjeni ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić.¹²

Taj Ninčić — u razgovoru sa savjetnikom talijanskog izaslanstva pri Društva naroda u Ženevi u prvoj polovici rujna 1923. godine¹³ — predstavio se namjerno kao veliki zagovornik talijansko-jugoslavenskog zbliženja. Pričao mu je da je već dvije godine izložen žestokim napadima jugoslavenske štampe zbog takve »italofilske« politike i da mu je pozicija postala nepodnošljiva. Kao član homogene radikalske vlade koja je u manjini u parlamentu, bilo zbog otvorene opozicije Slovenaca i Hrvata, demokrata i Korošćevih klerikala, bilo zbog toga što u vladi nema predstavnika drugih narodnosti osim Srba, Ninčić ne nailazi na solidarnost čak ni kod kolega u vladi, a više puta mora svladavati ne male poteškoće i kod samog predsjednika Pašića. *Jedinu pravu podršku za svoju politiku približenja Italiji* — govorio je on — *našao je do tada kod kralja Aleksandra koji je njegovog mišljenja i koji mu je pružao podršku* (kurz. B. K.). Ninčić mu je, dalje, govorio o velikoj talijanskoj naciji i njenoj ulozi u privlačenju novostvorenih država u srednjoj Evropi i na Balkanu. To da je stara Ninčićeva misao kao i drugih »čistih« Srba, a da je upravo Mussolini — po Ninčiću — čovjek koji je u stanju da polarizira oko Italije, kao središta, te mlade snage koje nisu za potcjenjivanje i koje mogu u srcu Evrope stvoriti jednu zajednicu država, zajednicu temeljenu na ekonomskim interesima i identi-

¹⁰ *Franko Potočnjak*, *Kobne smjernice naše politike spram Italije*, Zagreb 1925.

¹¹ *Antonio Tasso*, *Italia e Croazia*, volume primo 1918—1940, Macerata 1967, 2 i d. (seconda edizione interamente rifatta).

¹² Opš. *Vjekoslav Bratulić*, *Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapalla*, Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrv. Primorja i Gor. Kotara, VI, Rijeka—Pula 1966, 13 i d.

¹³ *I documenti diplomatici italiani*, settima serie: 1922—1935, volume II (27 aprile 1923—22 febbraio 1924), Roma 1955, 220—222; *Vj. Bratulić*, n. dj., 20—21.

čnosti nacionalnih ideala, samo što sve to može pokvariti — kako se Ninčić pred Talijanom doslovno izrazio — »prokleta riječko pitanje«. Ninčić je u razgovoru, dalje, priznao da je važnost riječkog pitanja za Srbe jako relativna jer Srbija nema nikakvog interesa za luku sjevernog Jadrana; ona ima, međutim, potrebu da svoj promet usmjeri više prema jugu, u Kotor; ona treba da gleda, kao i nekad Austrija, prema Solunu. Rijeka je potpuno izvan njenog sistema i predstavlja skretanje prometa iznad svega na štetu Srbije, Banata, Bosne, tj. najbogatijih krajeva nove države. Rijeka je hrvatska luka i ona predstavlja zastavu svih nezadovoljnika Hrvatske i Slovenije koji su se urotili protiv postojanja i kohezije trojedne kraljevine!

Kralj Aleksandar je sa svoje strane, u razgovorima s generalom Alessandrom Bodrerom, starim znancem, pa kasnijim talijanskim poslanikom u Beogradu, izjavljivao da će — što se tiče političkog sporazuma — prihvatiti svaki prijedlog i založiti se da se on ostvari.¹⁴ Što se tiče riječkog pitanja, izražavao je mišljenje da ga treba što prije riješiti jer truje odnose između Italije i Kraljevine SHS. Razumije da je Mussoliniju stalo da riječko pitanje riješi, zbog tolikog zanimanja što ga pobuđuje kod talijanskog javnog mišljenja, ali mu po Bodreru poručuje da i Mussolini treba da shvati da se ovdje ne radi samo o sentimentalnom pitanju za Jugoslaviju, nego, iznad svega, ekonomskom. Izjavio je dalje da je potrebno osigurati Jugoslaviji luku Baroš i Deltu bez ikakvih ograničenja i u tom će slučaju Italija moći anektirati grad Rijeku i koridor. Ako bi takav prijedlog potekao od Mussolinija, on (Aleksandar) obvezuje se da će se zauzeti da ga vlada u Beogradu bez daljnega prihvati. Čim to pitanje skinu s dnevnog reda, njegova je najveća želja da s Italijom uspostavi odnose dobrog prijateljstva i najboljeg susjedstva (kurz. B. K.). Na rastanku je izrazio želju da se sastane s Mussolinijem i da s njim nadugo razgovara, što se nada da će moći »čim se stiša ta oluja«.

U toku listopada i studenog vodili su direktne talijansko-jugoslavenske pregovore, no nisu pregovarali samo o Rijeci i njenom budućem statusu nego i šire: o budućim talijansko-jugoslavenskim trgovinskim odnosima. Posebno i u najvećoj konspiraciji vođeni su pregovori na liniji Rim--Beograd o političkim odnosima, tj. o političkom sporazumu. Pošto su pregovori o rješenju riječkog pitanja bili pri kraju, Pašićeva je vlada prihvatila nacrt političkog ugovora koji je — po riječima tadašnjeg jugoslavenskog poslanika u Parizu Miroslava Spalajkovića¹⁵ — imao predstavljati bazu jugoslavenske politike, s kraljem Aleksandrom kao glavnim tvorcem i neimarom te politike. Kad su pripreme bile dovršene i tekstovi dogovoreni, na prijemu delegacije u dvoru, u prisutnosti Bodrera i talijanskog otpravnika poslova Consalva Summontea, Aleksandar je za ispraćaj pred njima izjavio: »Ni u Italiji ni u Jugoslaviji nisu još možda dovoljno svjesni toga kakav se historijski akt svršio ovih dana; ali njega će razumjeti buduće generacije, i s jedne i s druge strane odat će vječnu zahvalnost tvorcima ovog pakta.«¹⁶

¹⁴ Vj. Bratulić, n. dj., 22 i d.

¹⁵ Isto, 29.

¹⁶ Isto, 30.

Tako su u Rimu Pašić i Ninčić s jugoslavenske, a Mussolini s talijanske strane 27. siječnja 1924. potpisali »Rimske ugovore« koji su se sastojali od Ugovora o prijateljstvu i srdačnoj suradnji s Dopunskim protokolom, Sporazuma o Rijeci s dopunskim konvencijama o odnosima između jugoslavensko-talijanskih pograničnih zona, o spisku proizvoda izuzetih od carina i taksa i drugom. Pitanje Rijeke bilo je riješeno formalnim priznanjem aneksije Rijeke Italiji, što je zapravo već i bilo provedeno u praksi. »Jadransko pitanje« kao da je bilo riješeno!

Ti »Rimski ugovori« — osobito Ugovor o prijateljstvu i suradnji — imali su poslužiti kao kamen-temeljac nove i dugoročne politike dobrog susjedstva, suradnje i prijateljstva između fašističke Italije i Kraljevine SHS.¹⁷ Stoga se jugoslavenska diplomacija trudila da u duhu popuštanja, pa čak i žrtvovanja naših interesa, rješava s vladom u Rimu i njenim predstavnicima pitanja koja su tražila svoje rješenje. Bio je zaključen trgovinski ugovor i potpisana konvencija o plovidbi, sporazum o prometu u graničnoj zoni oko Zadra i Rijeke, a i mnogi drugi sporazumi kojima su se uređivala pitanja u vezi s prometom na Jadranu, trgovinom, djelovanjem privrednih poduzeća i drugim. Obaveze koje je naša država preuzimala tim Beogradskim konvencijama nisu bile male; naprotiv, bile su ozbiljne i u njima, kao i u drugim konvencijama, nalazile su se odredbe koje su uvelike favorizirale talijansku stranu.

Nadovezujući na sve ranije konvencije, bile su u Nettunu, u srpnju 1925. godine, potpisane konvencije kojima se uređuju ona pitanja neobuhvaćena Rimskim ugovorima i Beogradskim konvencijama. U te Nettunske konvencije ušle su odredbe o željezničkom prometu i upotrebi vagona, o bazenu na Rijeci, o kretanju turista u pograničnim zonama, o državnim i općinskim dobrima u Rijeci, o saobraćaju s Rijekom, o srpsko-pravoslavnim općinama u Rijeci, Trstu, Peroju i Zadru, o arhivima, o novčanim obvezama, o bolnicama, uzajamnoj pravnoj pomoći i drugom. Dakako, i u njima su talijanski pregovarači postigli znatne, često preteške ustupke s jugoslavenske strane.

Sve to podsticao je i odobravao kralj Aleksandar koji se uostalom i sve više osjeća i sve je više vidljiv i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici jugoslavenske države. Zanosi se mišlju da udari temelje jednoj dugoročnijoj politici suradnje s Italijom. Želi (politički) ugovor s Italijom ne na pet — kao što je bio Ugovor o prijateljstvu i suradnji iz 1924. godine — nego na trideset godina, s tim da bi se definitivno priznale granice Rapalla i Rimskih ugovora, da bi jugoslavenska strana priznala Italiji stečene ekonomske pozicije u Albaniji a ojačala ekonomske odno-

¹⁷ »Rimski pakt iz januara 1924 godine, po svome duhu, nametao je u Rimu i Beogradu poštovanje nezavisnosti i princip nemešanja u unutrašnje stvari Arbanije, kao i međusobno obaveštavanje o događajima u Arbaniji — piše I. Andrić u svom spomenutom elaboratu. — To međutim nije smetalo da italijanska vlada potpomogne Fan Nolića, u junu 1924 godine, da izvede pobunu protiv Ahmet Zoga, niti pak našoj vladi da iste godine u decembru omogućivši Ahmet Zogu da izvrši sa naše teritorije upad u Arbaniju i preuzme vlast. Ni Rim ni Beograd nisu mogli odoljeti intrigama i zahtevima svojih arbanskih »prijatelja«, koji su tražili pomoć za održanje ili dolazak na vlast i obećavali vernost i saradnju, a prvom prilikom menjali orijentaciju« (Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 37).

se s Italijom.¹⁸ Kralj nije pri tom isključivao — u okviru takvog vanjsko-političkog koncepta — ni zaključenje carinske unije s Italijom, ni posebnog vojnog sporazuma o zajedničkoj vojnoj obrani Jadrana i sjevernih granica od eventualnog pritiska sa sjevera (Njemačka). Zauzvrat je zahtijevao od Rima da talijanska vlada ne podržava revizionističke pretenzije Mađarske i Bugarske, da ne pomaže hrvatske separatiste oko Ivica Franka, V. Petrović-Sachsa i drugih (kasnije i A. Pavelića) i da napusti svaki plan vojnih operacija i poteza u Albaniji i sve teritorijalne prohtjeve na Dalmaciju.

Mussolini je ušao u pregovore o tome ali je odbijao da se definitivno izjasni i veže sklapanjem takvog jednog ugovora, odgađajući odluku, zavladeći i otežući da kaže odlučnu riječ.

Pregovori između Beograda i Rima kretali su se još oko solunskog pristaništa za Kraljevinu SHS, o ugovoru u troje (Francuska-Italija-Kraljevina SHS), o eventualnom francusko-talijansko-jugoslavenskom paktu o nenapadanju i pomoći pri neizazvanom napadu, o ratifikaciji Nettunskih konvencija koje su ostajale neratificirane i drugom, ali su kod talijanskih pregovarača, a u prvom redu kod Mussolinija samog, ostavili utisak da se jugoslavenska strana ne želi besprizivno odijeliti od Francuske. Stoga je Mussolini skrenuo pažnju Ninčiću da će Italija — ako zaključe jugoslavensko-francuski pakt o prijateljstvu i suradnji — biti prisiljena da ispita promjenu političkog kursa u srednjoj Evropi. Ninčić mu je nato odvratio da Pariz već puna tri mjeseca traži i zahtijeva da potpišu taj pakt, da Beograd to otklanja i da predlaže Parizu proširenje pakta: pakt u troje, s Italijom kao trećim partnerom. Konačno je u Parizu 18. ožujka 1926. bio *parafiran* (ne potpisan!) pripremljeni jugoslavensko-francuski ugovor o prijateljstvu i suradnji, a francuski je ministar vanjskih poslova A. Briand zatim dao izjavu da će ugovor biti svečano potpisan kad kralj Aleksandar dođe u Pariz i ako se konačno raščiste talijansko-jugoslavenski odnosi.

No, ti se odnosi nisu raščistili — kako je to očekivao šef francuske diplomacije — nego, naprotiv, zamrsili jer je Mussolini otpočeo diplomatsku ofenzivu da u srednjoj Evropi i na Balkanu formira *svoj* blok s ostricom uperenom u prvom redu protiv Francuske, tadašnjeg hegemonu u Evropi, zahvaljujući tzv. versajskom sistemu. Pri kombiniranju različitih diplomatskih poteza prema Budimpešti, Bukureštu i Sofiji udario je na mjesto na kojem je Aleksandar bio, možda, najosjetljiviji: u Tiranu je 27. studenog 1926. bio zaključen talijansko-albanski ugovor o prijateljstvu i sigurnosti koji je Albaniju doveo pod prikriveni protektorat

¹⁸ »Pok. Pašić dajući uputstva našim predstavnicima za rad u Arbaniji govorio im je: mi hoćemo nezavisnu Arbaniju, ali slabu i nesređenu Arbaniju. Vreme je pokazalo, da ovo nije bilo moguće održati. Slaba i nesređena Arbanija morala je potražiti pomoći i zaštite tamo gde ih je mogla naći. Režim koji je bio ugrožen od Italije, obraćao se nama, a onaj koga smo mi hteli srušiti tražio je zaštite od Italije.

Slaba i nesređena Arbanija zatražila je 1926 godine zaštitu i pomoć Italije. Ahmet Zogu dobio je prvo garantiju za svoj režim, a zatim je pristao u 1927 godini na zaključenje Vojnog saveza na 20 godina, primio je stotine i stotine miliona lira za javne radove, ekonomski i finansijski Arbaniju sasvim potčinio Italiji, primio mnoge italijanske instruktore. Stvoren je dakle odnos koji mnogo liči na onaj protektorat, protiv koga smo se borili na Konferenciji mira« (Isti izvor).

Italije. Njime je Italija zakoračila na Balkan i aktivno se umiješala u balkansku politiku, pokazujući svijetu (a Aleksandru posebno) da su njeni interesi jednaki interesima balkanskih država.¹⁹ Ninčić je, dakako, odmah dao ostavku, a Pariz pozvao beogradsku vladu da sad i potpiše već parafirani ugovor o prijateljstvu (kao i tajni dodatak o suradnji generalštabova), što je Kraljevina SHS i učinila 11. XI 1927.

Čim se novi ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković vratio iz Pariza, održao je u Narodnoj skupštini 23. XI 1927. govor u kojem je — u dogovoru s kraljem — izjavio da vlada želi poboljšanje odnosa s Italijom i otklanjanje svih nesporazuma, kao i to da će se truditi da stvori uvjete za suradnju s njom.²⁰ Duce nije htio da sačeka tu Marinkovićevu izjavu nego je dan ranije — 22. XI 1927 — zaključio s Tiranom drugi ugovor: o obrambenom savezu Italije i Albanije, a Ahmed Zogu se kasnije (1. IX 1928) proglasio kraljem Albanaca (prema tome i onih na Kosovu i Metohiji!).

Rok za produženje valjanosti talijansko-jugoslavenskog ugovora o prijateljstvu i suradnji isticao je u siječnju 1928. godine i stoga je 25. I 1928. bio potpisan protokol kojim se sporazumno produžuje taj rok do 28. srpnja iste godine. Uz to, bio je postignut i usmeni sporazum kojim se predviđalo da se do tog roka (dakle do 28. VII 1928) urede glavna sporna pitanja između Italije i Jugoslavije, kao i to da se provede ratifikacija vrlo nepopularnih i po naše interese izvanredno štetnih Nettunskih konvencija.²¹ U međuvremenu došlo je do krvoprolića u

¹⁹ Opširnije o tome: *Giovanni Zamboni*, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan. Italiens Albanienpolitik vom 1. bis zum 2. Tiranapakt im Rahmen des italienisch-jugoslawischen Interessenkonflikts und der italienischen imperialen Bestrebungen in Südosteuropa, Hamburg 1970.

²⁰ Zanimljiva je u tom pogledu instrukcija od 4. svibnja 1927. što ju je V. Marinković kao ministar vanjskih poslova bio uputio poslaniku u Rimu Milanu Rakiću. U njoj se, uz ostalo, navodi i ovo: »Nama je potrebno da uništimo Tiranski pakt ne samo u njegovim neposrednim, nego i posrednim rdavim posledicama za naš položaj na Balkanu i u Srednjoj Evropi. Cilj je da uspostavimo prijateljske i savezničke odnose sa Italijom, te da dobijemo određene ruke za konsolidovanje prilika na Balkanu [...]. Toga radi mislim da je najbolje [...] početi razgovore na najširoj bazi sa odmah naglašenim ciljem da želimo uspostaviti odnose srdačnog prijateljstva i tesne saradnje [...] To onda povlači sobom iscrpne razgovore o svim pitanjima koja interesuju obe zemlje [...]. Ja ne verujem da u Rimu mogu pristati na ma kakvo menjanje Tiranskog ugovora, pa čak ni na direktno njegovo tumačenje, ili bi im bar to bilo u krajnjem slučaju vrlo neugodno [...]. Ali verujem da indirektnim putem možemo dobiti štogod još mnogo bolje, što bi praktično oduzelo svaku vrednost Tiranskom ugovoru« (*dr Andrej Mitrović*, Milan Rakić u jugoslovensko-italijanskoj krizi posle pakta u Tirani, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXXV, sv. 3—4, Beograd 1969, 219).

²¹ Mussolini je u Senatu 5. lipnja 1928. govorio o talijansko-jugoslavenskim odnosima i ratifikaciji Nettunskih konvencija. »Ima, dakle, tri godine — izjavio je on — kako Italija čeka na ratifikaciju Jugoslavije. Međutim, Italija ni najmanje ne namerava ulaziti u zamršene parlamentarne prilike susedne države, ali ne može da njima podredi svoju spoljnu politiku. Italija je pored toga prinuđena da konstatuje da Ugovor od 1924 godine nije stvorio onu moralnu atmosferu kroz koju prijateljstvo izlazi iz zvaničnih protokola. Vlada i dotiče se srca naroda. Nekorisno je i opasno kriti od sebe stvarnost: u mnogim jugoslovenskim krugovima propovedanje neprijateljstva prema Italiji vrši se u najširem obimu, šta više sa strane ljudi koji imaju političke odgovornosti. Juče je, na primer, održao govor jedan hrvatski narodni poslanik, bivši a možda

Narodnoj skupštini i Marinković je pred krunjom Skupštinom (pošto su je zastupnici Seljačko-demokratske koalicije bili solidarno napustili) 26. lipnja izjavio da ga »ni revolverski metci neće sprečiti da sprovede program vlade«. Potkraj srpnja Mussolini je »susretljivo« pristao da se još za šest mjeseci odgodi rok u kojem će se donijeti odluka o produženju »Rimskog ugovora« iz 1924. god. ili njegovom otkazivanju. Nova vlada, pod predsjedništvom Antona Korošca, u kojoj je izrazito kralju odani Voja Marinković zadržao resor vanjskih poslova, provela je u krunjoj Skupštini ratifikaciju Nettunskih konvencija.²²

Mussolini se nije htio zadovoljiti tim uspjehom nego je Aleksandru, naprotiv, pokazao namrgođeno lice, odbivši da produži valjanost »Rimskog ugovora« iz 1924. godine.

Ni taj korak nije pokolebalo kralja Aleksandra u traženju puta do Mussolinija: tvrdoglavo se i nije ni tada htio napustiti svoju zamisao traženja

i budući ministar, podbadajući na rat protiv Italije i proričući primirje koje će se potpisati u Veneciji.

Sve je vezano sa jednim potpunim nepoznavanjem pravog položaja fašističke Italije i sa manifestacijama megalomanije toliko preterane da postaju politička detinjarija. Možemo se smejeti tome, ostati potpuno mirni, kao što je uradila Italija prošlih dana, ali bi bila velika pogreška ne voditi o tom nikakvog računa.

U ovakvoj sredini preterivanja sa samim sobom i nerazumevanja, za koje svet mora najzad da sazna, objašnjavaju se nedavni događaji u Splitu, Šibeniku i Zagrebu, koji su krajnje teški i zbog nasilja i zbog uništavanja a iznad svega zato što nisu izazvani nepostojećim incidentima u Zadru ili držanjem italijanskih studenata koje je bilo savršeno u pogledu discipline, kao što dolikuje jednom velikom narodu, nego jednostavnom veću da se Marinković odlučio da podnese Narodnoj Skupštini Neptunske Konvencije, jednim aktom dobre volje i hrabrosti.

Čim sam primio izveštaje naših konsula i našeg poslanika u Beogradu, zatražio sam izrečno naročitom notom ona zadovoljenja koja je zahtevala težina slučajeva. Ta zadovoljenja data su od beogradske Vlade, notom koju svaki od vas zna. Incidenti su, dakle, sa gledišta diplomatskih odnosa zaključeni. Priznajem takođe u ovom brzom i lojalnom prihvatanju italijanskih zahteva jedan znak dobre volje dra Marinkovića kao i nameru da obnovi onu politiku prijateljstva, koju Italija, od svoje strane, želi iskreno da sledi, ne samo u interesu obe države, nego i radi evropskog mira.

Završavajući sa ovim osetljivim predmetom, ja bih htio da sa tribine ove visoke Skupštine kažem jednu otvorenu reč izvesnim elementima s one strane Snežnika: Budite oprezni i razboriti. Ne slušajte prazne priče antifašizma koji želi da na vama igra kartu svoga očajanja; vodite računa o stvarnosti; Italija vas ne mrzi i ne protivni se vašem mirnom napretku, ali nastoje da nas upoznate, i pomislite da Italija, koja je dala u svako doba jedan ogroman prilog ljudskoj civilizaciji, danas je sa fašističkim režimom jedan narod sa kojim treba da negujete prijateljstvo, a ne da zapaljete neprijateljstvo« (Prijevod Mussolinijeva govora u Senatu, Diplomatski arhiv SSIP-a, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100).

²² Kao podloga za ekspozicije Ilije Šumenkovića Narodnoj skupštini prilikom ratifikacije Nettunskih konvencija služio je elaborat dra Luje Bakotića od 25. svibnja 1928. U njemu stoji i ovo: »Neptunske Konvencije nemaju samostalni izvor egzistencije. One sve izviru iz ugovora o miru, Rapalskog ugovora, Sv. Margaretških ili Rimskih Konvencija. U Neptunu potpisano je 20. jula 1925. god. 32 Konvencije i sporazuma i nekoliko nota. Sesnajest Konvencija odnose se isključivo na Reku i sačinjavaju detaljni razvitak Rimskih Konvencija zaključenih 27. januara 1924; dve konvencije odnose se na Reku i na Dalmaciju; jedna se odnosi samo na Dalmaciju (u pogledu eksproprijacije usled Agrarne Reforme); dve se odnose na srpsko-pravoslavne crkve u Trstu i na Rijeci; a ostale u opšteg značaja, a u vezi su sa odredbama čl. 265 Sen-Zemenskog i čl. 248 Trijanonskog Ugovora.« Bakotić pri tom ide tako daleko da tvrdi i ovo: »Međutim, kada se s pažnjom pročitaju mora se priznati da se retko može naći jedan primer očuvanja recipročnih interesa dveju ugovornih strana, bolji od onoga sprovedenog u Neptunskim Konvencijama!« (Isti izvor).

dodirnih točaka s Duceom! I tako započinju dvije akcije s istim strateškim ciljem: jednu vodi ministar vanjskih poslova Marinković (s tadašnjim talijanskim ministrom vanjskih poslova Dinom Grandijem na drugoj strani); drugu sâm kralj Aleksandar, prirodno u najvećoj tajnosti. Novi talijanski poslanik u Beogradu Carlo Galli — prema vlastoručnoj zabilježci kralja Aleksandra na francuskom jeziku (Sv. Janez, Bohinjsko jezero, 24. VII 1930)²³ — obavijestio ga je da je Mussolini spreman da otpočinu razgovori i da se čuje njegovo stajalište.²⁴ Poslanik mu je dalje povjerio njegove (Mussolinijeve) pohvale na adresu kralja i priznao da je uznapredovao u odnosima s Duceom. Ipak, žali odsutnost J-a [?] s kojim je — rekao je Duce — uspostavio odnose punog povjerenja. Nalazi da je trenutak povoljan da riješe dva temeljna pitanja koja se sastoje u tome da nam se garantira integritet kraljevstva a da mi jamčimo da nismo oružani instrument Francuske. Sva ostala pitanja neće više postojati, kad jednom budu riješena ova pitanja. Govori Mussolinija bili su za domaći svijet.

U pregovorima na nivou šefova diplomacija (Marinković-Grandi) jabuku razdora predstavljala je Albanija.²⁵ Marinković (kralj Aleksandar) predložio je talijanskom kolegi pretvaranje Tiranskog pakta u četvorni: talijansko-jugoslavensko-albansko-grčki, kojim bi države ugovornice garantirale nezavisnost Albanije i nepovredljivost njenih granica. U tim pregovorima Marinković je 1930. god. ovako skicirao svoj stav: Kraljevina Jugoslavija spremna je da s Italijom zaključi ugovor o najdugotrajnijem savezu, čak i na više decenija, prihvaćajući jasno i potpuno njenu evropsku politiku, i onda ako bi se razlikovala od francuske,

²³ Isti izvor.

²⁴ Galli u tri novinska članka objavljena u tršćanskom *Giornale di Trieste* u rujnu 1953. spominje dva razgovora s Marinkovićem (u proljeće 1930. i kolovozu iste godine na Bledu). Pri tom navodi ove uvjete što mu ih je Marinković na Bledu — navodno — izdiktirao u pero: »Suština im je bila sledeća: a) Jugoslavija je bila spremna da sklopi s Italijom ugovor o najdugotrajnijem savezu (čak i na više decenija), prihvaćajući jasno i potpuno njenu evropsku politiku, iako bi se ona razlikovala od francuske, pod uslovom pak da ona ne vodi sukobu s Francuskom. Prihvataju se eventualna razmišljanja, ali nikako ne neprijateljstvo. b) Italija bi se odrekla ma kakvog podržavanja revizionističke politike prema Jugoslaviji. Razume se da bi Jugoslavija »bila ravnodušna prema revizionističkoj politici koja bi se odnosila na druge Sile proizišle iz Versajskog Ugovora«. c) Produblјivanje svih finansijskih, privrednih i trgovinskih veza sve dok se Italija i Jugoslavija ne pretvore u jedno carinsko područje. d) Italija bi u Arbaniji zadržala pravni i stvarni položaj koji je u tom času imala, isključujući svaku jaču vojnu vezu i, iznad svega, ma kakvu okupaciju iz bilo kojeg razloga. e) Kako je jedan od ciljeva saveza između Italije i Jugoslavije bio i odbrana od eventualnih nemačkih pokušaja silaska na Jadran, Karavanke i Julijske Alpe bile bi zajedničke granice koordinirane odbrane. f) Odbrana Jadrana bila bi isključivo poverena Italiji, uz eventualnu pomoć male jugoslovenske ratne mornarice« (*K. St. Pavlović, Vojslav Marinković i njegovo doba (1876—1935)*, knjiga treća, London 1957, 62).

²⁵ Opš. *K. St. Pavlović*, n. dj. 42 i dalje (Poglavlje: Mare nostrum); *Radoje L. Knežević*, *O Voji Marinković*, Windsor, Ontario 1960; *K. St. Pavlović*, *La Yougoslavie et l'Italie entre les deux guerres. Les conversations Marinkovitch-Grandi (1930—1931)*, *Revue d'Histoire Diplomatique*, juillet—septembre, № 3, 1967, 1—14; *Carlo Galli*, *Venti anni di rapporti italo-jugoslavi — Le basi per una lunga alleanza — Interessanti rivelazioni sui negoziati con Belgrado tra il 1930 e il 1933 — La questione albanese e i rapporti con la Francia*, *Giornale di Trieste*, Anno VII, № 2144, Martedì 29, Settembre 1953; *Ive Mihovilović*, *Otkrića o Aleksandru Karadjordjeviću i Voji Marinkoviću*, *Nedeljne informativne novine*, god. V, br. 227, Beograd, 8. maja 1955.

pod uvjetom da ne vodi sukobu s Francuskom. Italija se sa svoje strane odriče ma kakve podrške revizionističkoj politici prema Jugoslaviji (Madžarska i Bugarska u prvom redu). Predložio je Grandiju da Rim obustavi svaku iredentističku propagandu prema jadranskom području i bilo kakvu podršku — čak ni jednostavno toleriranje! — jugoslavenskih unutrašnjih separatističkih pokreta, s tim da zauzvrat vlada u Beogradu jednako postupa s domaćim iredentizmom i izvanredno brojnim pripadnicima manjina na teritoriju Jugoslavije. Predložio je istodobno postepenu uniformnost talijanske i jugoslavenske vojske u naoružanju i najširu razmjenu oficira da bi tako postigli sve veće zblizavanje naroda. Pregovori su se nastavljali a kralj Aleksandar — koji ih je vrlo pažljivo pratio — potvrdio je Marinkoviću da se slaže s njim da je Albanija središnja točka. Po njegovu mišljenju Talijani su tamo već postigli maksimum onoga čemu su se mogli nadati. Naš stav u albanskom pitanju — isticao je Aleksandar — mora biti jasan i čvrst. Albanija se ne može uspoređivati ni s Belgijom ni s ijednom drugom državom; ona je *samo* balkanska država i to mora ostati. Ne smijemo pustiti da se u njoj Italija smjesti ili da naruši njenu nezavisnost i suverenitet. Svaki razgovor koji bi dovodio u sumnju našu odlučnost da se suprotstavimo takvoj politici samo bi škodio našim interesima i onima Albanije.²⁶

Možda najbolje ilustriraju vanjskopolitički koncept kralja Aleksandra u to vrijeme vlastoručno napisana uputstva (kolovoz, 1931) što ih je zatim predao Marinkoviću pred odlazak u Ženevu na dvanaesto zasjedanje skupštine Društva naroda:

»(1) Ni pod kakvim objašnjenjem ne možemo primiti intervenciju Italije u Albaniji. Ona bi bila napad na naše životne interese, na bezbednost Jugoslavije. I najbolje garancije su slabe da umanje opasnost. Eventualni neredi u Albaniji su prolaznog karaktera, dok je intervencija za vaspostavljanje reda stvarna okupacija na neodređeno vreme.

(2) Ne možemo primiti ni zajedničku intervenciju. Ona neminovno vodi podeli sfera intervencije odnosno podeli Arbanije.

(3) Najviše mogućnosti za smirivanje i konsolidaciju Arbanije daće naše zajedničke garancije za nezavisnost i integritet Arbanije i nemešanje u njene unutarnje poslove.

²⁶ Sačuvano je (od vlage vrlo oštećeno) pismo V. Marinkovića kralju Aleksandru (Davos, 4. veljače 1931) kojim je dostavio svoju zabilješku o razgovoru s Grandijem u Ženevi 22. siječnja iste godine. Na žalost, sama zabilješka ne nalazi se u prilogu. Marinkovićevo pismo glasi ovako: »Vaše Veličanstvo, Slobodan sam poslati Vam u prilogu zabelešku o mom razgovoru sa Grandijem [oštećeni dio pisma...], samo sam mislio da će Vašem Veličanstvu dati najverniju sliku o karakteru i tonu razgovora, i o relativnoj važnosti pojedinih izjava i mojih i Grandijevih. Ali je ne mislim tako uneti u arhivu Ministarstva. Moram izostaviti prvi deo koji ima suviše ličan karakter. Ovdje sam ga uneo, jer se njime objašnjava zašto sam posle u razgovoru smeo da činim neke vrlo brutalne izjave, koje bi inače kod drugog ličnog stava Grandijevog mogao ovaj da uzme kao nepažnju. A tako isto moram znatno skratiti, ono što sam ja govorio. Za Vaše Veličanstvo sam to uneo, jer se bolje može proceniti značaj onoga što [je] posle sam Grandi kazao. Molim još jednom Vaše Veličanstvo za izvinjenje, ako ovo šaljem nešto docnije, ali me je bolest koju sam dobio u Ženevi mnogo više oborila i mnogo duže držala, no što sam mislio. Molim Vaše Veličanstvo da blagoizvoli primiti uverenje o mojoj najdubljoj odanosti« (Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100).

Sa naše strane pristajemo za ovo dati sva potrebna, moguća jamstva.

(4) U slučaju nereda, čije bi razmere bile opasne po interese jedne ili druge ugovornice, možemo tražiti zajednički ili jednovremeno od Društva Naroda međunarodnu žandarmeriju nezainteresovanih sila.

(5) Za finansisko sređenje Arbanije pristajemo garantovati zajam kod Društva Naroda, koji bi taj posao i kontrolu vršio.

(6) Naoružanje i organizacija arbanske vojske mora se svesti do potreba unutarnjeg poretka i javne bezbednosti Arbanije.

(7) Od Arbanije ne tražimo ništa sem potpunu korektnost i slobodno razvijanje naših uzajamnih trgovinskih i privrednih odnosa.

(8) Italiji priznajemo sva stečena trgovinska i finansiska prava i razvijanje budućih interesa u tome pravcu. Pristajemo na kooperaciju i zajedničko obezbeđenje svih obostranih interesa.²⁷

Indirektni i tajni pregovori između Aleksandra i Mussolinija započeli su kasno 1930. godine, i to pomoću posrednika contea Guida Malagole Cappija.²⁸ Razgovarajući često s njim, Aleksandar — siguran da će Cappi sve vjerno prenijeti Mussoliniju — neprekidno ističe potrebu nagodbe i dobrih odnosa s Rimom. U jednom času (u veljači 1932)²⁹ Cappi ga je upitao bi li htio da se sastane s Mussolinijem, a kralj mu je odgovorio da bi to vrlo rado učinio jer je o Mussoliniju uvijek govorio s divljenjem i razumijevanjem, čak oduševljeno; rado bi razgovarao s njim mirno i otvoreno, ali bi želio da bude siguran da je Mussolini sa svoje strane čvrsto riješen i spreman da nađu put sporazumu i da — kad ga nađu — njime zajedno i pođu. Kralj ne bi želio da njihov razgovor doživi sudbinu svih drugih razgovora ministara (Marinkovića i Grandija) koji — pobudivši samo nadu — nisu vodili ničemu. Čini mu se da Mussolini — govoreći općenito — nije dobro obaviješten. U Italiji ljudi apsolutno vjeruju da je Jugoslavija pod vlašću generala Petra Živkovića — što je opet jedna od loših informacija jer on (kralj) drži sve u svojim rukama i sâm je doveo Živkovića na položaj predsjednika vlade iz jednostavnog

²⁷ Taj sam tekst dobio od nekadašnjeg sekretara N. Marinkovića K. St. Pavlovića pismom od 23. veljače 1974. i koristim se ovom prilikom da mu od srca zahvalim na kolegijalnoj pomoći.

²⁸ Taj Cappi dekorirao je kralju Aleksandru Dedinje, a Mussoliniju rezidenciju u Rocca delle Caminate. O njegovim razgovorima s kraljem Aleksandrom postoje opširniji izvodi što ih je objavio američki diplomat *John Flournoy Montgomery* kao dodatak knjige: *Hungary. The unwilling Satellite* (New York 1947, 245—261). Kolega dr Dušan Biber upozorio me je da je sačuvana dokumentacija u britanskim diplomatskim izvorima o Hendersonovom opširnom pismenom izvještaju iz 1935. godine o zabilješkama Cappija o tim razgovorima s Aleksandrom. Bio je toliko ljubazan da mi ustupi kopije te dokumentacije. Riječ je o fragmentu brzojavke britanskog poslanika u Beogradu Nevila Hendersona broj 179 od 17. srpnja 1935; njegovom opsežnom izvještaju Foreign Officeu o tim zabilješkama Cappija što ih je Talijan bio stavio na raspolaganje knezu Pavlu a Pavle Hendersonu (izvještaj je istog datuma: Beograd (Bled), 17. srpnja 1935) i zabilješki (internoj) Fo-a od 5. kolovoza iste godine (Public Record Office, FO 371/19577). Koristim se prilikom da se dru Biberu i ovdje zahvalim na pomoći.

U samom tekstu sam se pretežno oslanjao na podatke što ih sadrži dodatak Montgomeryjeve knjige; ispod crte podaci su iz Hendersonova izvještaja odn. njegovih izvoda iz Cappijevih zabilježaka koje je knez Pavle kao namjesnik dao britanskom poslaniku da ih čita i ispiše.

razloga što je želio da na tom položaju ima čovjeka koji nema ništa zajedničko s politikom. General Živković nema političkih ambicija i služi svog kralja kao odani sluga i spreman je da napusti svoje mjesto i da ode u svoj puk kad god to kralj zaželi.³⁰

Duce se često izjašnjavao — nastavljao je Aleksandar svoju misao³¹ — u prilog revizije mirovnih ugovora a da pri tom nije posebice naglašavao da bi ta revizija imala biti uperena protiv Jugoslavije. Kad bismo mogli razgovarati, vjerojatno bismo mogli postići sporazum u tom delikatnom i važnom pitanju, možda najdelikatnijem i najvažnijem od svih. No prirodno, sve do tog vremena nalazi se (kralj) na strani onih koji se protive reviziji. Govori se da smo zbog toga vazali Francuske. Mi nismo ničiji vazali, ali imamo s Francuskom ugovore koji nas uzajamno vežu i jedva se može netko čuditi, što smo i što i nadalje ostajemo u sporazumu s onima koji su, poput nas, zainteresirani u sprečavanju revizije ugovora.³²

³⁰ Cappijeve zabilješke — prema Hendersonu — započinju razgovorom u studenom 1931. god., kad je Malagola Cappi donio kralju mali poklon. Aleksandar je tom prilikom, zahvalivši se, rekao Cappiju da je on vjerojatno jedini preostali Italijan koji mu je sklon. Jedna od uobičajenih novinskih kampanja bila je tog časa u toku i kralj se žalio Malagoli na jalovost takvih uzajamnih novinskih kampanja. Međutim, kralj je 1. siječnja 1931. po prvi put primijetio da bi rado znao osobno Mussolinijevo mišljenje. »Osjećam veliko osobno divljenje za Mussolinija — rekao je Aleksandar. — Od svih poslijeratnih političara on je jedini koji posjeduje snagu i energiju i koji govori jasno. Ne mogu shvatiti zašto nam je Italija tako loš susjed. Oboje bismo prijateljstvom mogli samo dobiti: Jugoslavija je poljoprivredna a Italija industrijska zemlja. Politički mi ništa ne želimo od Italije. Ne bih želio ništa više u Dalmaciji kad bi mi to ponudili i na srebrnom pladnju. Vi nas Talijani optužujete da hoćemo rat. U koju svrhu? Rat bi za Evropu bio »coup de grace« (završni udarac). Kad bi čak imali 80% šansi da pobijedimo, ja ne bih riskirao rasulo moje zemlje. Njemačka je imala 80-postotnu šansu 1914. godine i pogledajte rezultat.«

»God. 1921. bili smo spremni da Italiji damo slobodne ruke svuda izuzev na Balkanu. A Italija je potpisala ugovor u Tiranu ne kazavši mi ni jednu riječ. U to me je vrijeme Francuska pozivala da zaključim s njom ugovor o savezu. Nikako nisam želio da ga potpišem, no kad sam saznao za Tiranu, poslao sam svog ministra u Pariz da ga potpiše. Italija je zaključila i drugi ugovor s Tiranom i sad smo obavezni da idemo s Francuskom.«

»Italija se žali da se naoružavamo. Da li vi predmnijevate da bih ikada pristao na teritorijalnu reviziju? Ako treba doći do revizije, onda to mora biti samo silom. Da li vi mislite da sam laka srca potrošio milijarde u Cehoslovačkoj i Francuskoj na topove i naoružanje kad bi se taj novac mogao mnogo bolje potrošiti kod kuće gdje ga tako trebamo? Prošle godine (1930) kupio sam 900 topova koji strahovito mnogo koštaju.«

»Prošlog ljeta bio sam spreman da otpočnem pregovore nakon sastanka Marinković-Grandi, ali Italija nije dala nikakav znak. Talijanska je štampa loša kao uvijek; mislim da Italija nije više slobodna nego je vezana s drugim državama tajnim obvezama koje su mi nepoznate« (Public Record Office, FO, 371/19577).

³¹ Montgomery, n. dj., 250.

³² Mjesec dana kasnije, nakon posjete Zagrebu gdje je bila otkrivena zavjera protiv kraljeva života, Aleksandar je — prema Hendersonovim ispisima — rekao Cappiju da jugoslavenska policija raspolaže dokazima da je zavjera bila organizirana u Italiji. »To je — rekao je kralj — jalova politika pogrešno usmjerene tvrdoglavosti s talijanske strane, politika koja nju mnogo stoji a ne vodi ničemu. Bilo bi mnogo razboritije da je iskren i lojalan prijatelj. Nezavisno od sentimentalne strane, bila bi to za Italiju odlična poslovna ponuda: u nas je potrebno sagraditi veliki dio željezničkih pruga a to sve preuzimaju Francuzi. Marinković je upravo imao četverosatni razgovor s Grandijem i on (Marinković) vjeruje da je Mussolini, uz određene rezerve, sklon sporazumu. Nadajmo se u nešto konkretnog umjesto tih vječnih 'pourparlers' (pregovora).«

Plan o Aleksandrovu sastanku s Mussolinijem bio je utvrđen u svibnju 1931. ali je taj sastanak — poslije neuspješnih pregovora Marinković-Grandi u Ženevi, na veliku žalost kraljevu — odgođen na neodređeno vrijeme.³³

Vidite — govorio je Aleksandar Cappiju (Mussoliniju)³⁴ — sporazum s Italijom znači promjenu čitave moje politike i potpuno je preokreće. Moja sadašnja politika temelji se na mogućnosti da dođe do rata: to je politika ugovora o savezu kojima se pribavlja zaštita ako do napada dođe, politika naoružanja. Nema sumnje, to je dobra politika i u sadašnjim okolnostima mi smo prisiljeni da je slijedimo, no postoji i jedna mnogo bolja. Sadašnja politika je negativna i uništavajuća, politika koja uništava bogatstva naših država, koja nas sili da trošimo bilione na naoružanje, i to najvećim dijelom u inozemstvu. Na drugoj strani, politika koju bismo mogli slijediti ako bismo imali sporazum s Italijom bila bi pozitivna, politika koja stvara bogatstva na liniji trgovinskog i industrijskog razvitka. Mi bismo smanjili naše izdatke na naoružanje, a da ne računamo goleme koristi koje bismo imali od mira i povjerenja kad bi jednom bila uklonjena ratna opasnost u Evropi jer, na kraju krajeva, mi nemamo drugih neprijatelja da se plašimo osim Italije, a Italija nema nijednog drugog osim nas. A ako nastavimo da budemo neprijatelji, doći će dan kad će rat biti neizbježiv. A rat bi neizostavno bio svjetski rat — ili barem evropski — i to bi bilo ono što prevršuje mjeru za Evropu. Kakav rezultat! Sačuvaj nas Bože od toga!

Pretpostavimo — nastavljao je kralj — da Italija povede rat i da u njemu pobijedi: što bi dobila? Dalmaciju. Pretpostavimo li da pobijedi Jugoslavija, mogli bismo dobiti Albaniju, Istru i Trst. Međutim, Albaniju ne bih uzeo ni kao dar; Istra nema veću vrijednost a Trst ne bismo mogli držati zbog njemačkog pritiska jer Nijemci žele da ga dobiju

Jasno je da je kralj od tog momenta bio sve više uvjeren da je jedini način da okončaju te 'pourparlers' bio da direktno pregovara s Mussolinijem o kome je i dalje govorio s divljenjem i simpatijom. »Rado bih, rekao je, govorio s njim mirno i otvoreno, ali moram sa svoje strane biti siguran da je on zaista spreman da dođe do sporazuma i da je voljan, kad ga jednom zaključimo, da ga i sprovedemo. Uvjeren sam da je Mussolini pogrešno obaviješten od strane osoba koje traže svoje vlastite interese a ne interese Italije.«

»Mussolini je često govorio o reviziji ugovora a da pri tom nije posebno spominjao Jugoslaviju. Ako bismo se sastali, mi bismo se mogli sporazumjeti čak i u toj delikatnoj točki. Za sada pak moramo držati s onima koji su protiv revizije. Zbog toga nas nazivaju vazalima Francuske. Mi nismo ničiji vazali, ali mi imamo ugovore s Francuskom da bi zaštitili naše uzajamne interese. Od kakve koristi bio bi posljednji rat, ako bi mi sada napustili koristi stečene pomoću tako strahovitih gubitaka?« (Public Record Office, FO 371/19577).

³³ Nekoliko tjedana kasnije Malagola je upitao Aleksandra — vjerojatno pošto je vidio Mussolinija — bi li mogao konačno reći Mussoliniju da bi kralj rado potražio priliku da se sastane s Duceom. »Sigurno, odgovorio je kralj, jer sam uvjeren da bi se lako sporazumjeli. Sve što želim znati jest: da li je Mussolini apsolutno riješen da postignemo sporazum usprkos svim teškoćama? Recite mu da s moje strane postoji ta namjera i da ja u tome mogu računati s podrškom vlade i naroda.«

Cappi, zatim, iznosi ukratko da je pri povratku u Rim vidio Mussolinija koji se pozitivno izrazio o toj ideji o sastanku. O tome je 31. ožujka 1931. obavijestio kralja Aleksandra koji mu je rekao da se Marinković — koji je upravo bio dobio specijalna uputstva — u Ženevi ponovo sastao s Grandijem i da s nestrpljivošću očekuje Marinkovićev izvještaj (Public Record Office, FO 371/19577).

da bi imali vlastitu luku na Sredozemlju. Pa kad bismo ga mi i mogli držati, bio bi za nas samo izvor izdataka i briga budući da imamo pune ruke posla sa Sušakom i Splitom, a Trst bi za nas bio luka s pasivnom bilancom — upravo tako kako je to sada za Italiju.

Jedno od osnovnih pitanja jest pitanje Albanije — upozoravao je Aleksandar. — Italija je zaključila Tiranski pakt da štiti i brani nezavisnost i integritet Albanije, no u tom pitanju se potpuno slažemo i ja sam također izričito naglasio u javnosti da sam također spreman da garantiram integritet i nezavisnost Albanije.

U lipnju 1931. god. — pretresajući mogućnost susreta s Mussolinijem, jer je Aleksandar i nadalje živo želio da se s njim sastane — ponovo su dodirnuli u razgovoru (Cappi i on) pitanje Albanije kao najvažnije između njega i Mussolinija.³⁵ Tom prilikom kralj je primijetio da Italija tvori stvarnu vojnu bazu u Albaniji protiv Jugoslavije, »plac darm« koji je »poput strijele u našem tijelu«.

U srpnju³⁶ Cappi se vratio iz Italije — gdje je Duceu bio prenio kraljevu želju da se s njim sastane — i donio poruku da Mussoliniju ne bi odgovaralo da do njihova sastanka dođe u rujnu iste godine. Kralj se spremno složio s tom odgodom. Drugog je dana³⁷ Cappiju obrazložio jugoslavensku vanjsku politiku i inzistirao na tome da Jugoslavija nema, *apsolutno nema* nikakvih agresivnih namjera jer je već mirovnim ugovorima 1919. i 1920. god. postigla sve što je mogla željeti. Pored toga, ona nema nikakvih ekspanzionističkih težnji na polju međunarodne politike, budući da ne želi ni kolonije ni mandate. Njena politika jest lokalna politika, pošto imamo više pokrajina, poput Crne Gore i drugih, koje su prostrane i izvanredno siromašne. Mi smo zainteresirani samo u pitanjima srednje Evrope koja se mogu odraziti na nas; Italija, naprotiv, kao velesila mora voditi svjetsku politiku i biti zainteresirana za azijska, afrička i druga pitanja — sve pitanja o kojima mi nećemo nikada imati bilo šta da kažemo i u povodu kojih neće logično biti nikakvog sukoba među nama. No, kralj je dalje inzistirao da bude točno informiran o talijanskom stanovištu prema albanskom pitanju, budući da je jedino ono — govorio je — od kapitalne važnosti među Italijom i Jugoslavijom. Stoga je Cappiju predložio da Mussolini pošalje u Beograd kralju osobu-stručnjaka za to pitanje ili da mu dopusti da on sa Cappijem pošalje u Rim osobu koju kralj smatra da je najprikladnija za tu zadaću i koja je uz njega već dugi niz godina i stoga poznaje njegove ideje o tome, a to je Bogoljub Jevtić, ministar dvora. Nitko u kraljevoj okolini — govorio je on — ne zna ništa o razgovorima s Cappijem, čak ni ministar vanjskih poslova Marinković! Dode li do sastanka s Mussolinijem i postignu li njih dvojica sporazum, reći će Marinkoviću: »Tu politiku imate slijediti« — i Marinković će to izvršiti.³⁸

³⁵ Isto, 252.

³⁶ Isto, 252.

³⁷ Isto, 252—253.

³⁸ Vrativši se iz Rima, Cappi je u srpnju 1931. objasnio kralju stajalište Italije u pitanju Albanije, tj. da se Italija ništa ne odriče mandata o njoj, povjerenog joj od Društva naroda i Konferencije ambasadora 1921. god., a koji Italija smatra svojim

Međutim, Jevtićev put u Rim bio je potpuno jalov: nije ga čak Mussolini primio i Aleksandar je zbog toga bio bijesan.³⁹ Nije došlo do planiranog sastanka kralj-Mussolini u rujnu ali je Galli na početku 1932. god. stigao iz Rima noseći kralju nacrt sporazuma »potpunog do u detalje«. U razgovoru s Gallijem kralj se interesirao je li razgovarao s Mussolinijem o albanskom pitanju, a talijanski mu je poslanik ljubazno odgovorio: »Naravno, Veličanstvo, ali u toj točki Italija se ne može odreći svojih prava [...]« što je Aleksandra razljutilo — a po prirodi je bio neurastenik — jer je albansko pitanje bilo za nj *jedino* u kojem je želio da Italija popusti, dok je u svima drugim pitanjima bio spreman da prihvati talijanska stajališta u cjelini.

Sporazum između Italije i Jugoslavije — izjavio je Cappiju drugog dana⁴⁰ — mora biti apsolutan i potpun ili ne može uopće postojati. Previše smo blizu jedni drugima i naši interesi previše su slični. Mi moramo biti ili vrlo dobri prijatelji ili neprijatelji. Tu nema srednjeg puta. U Italiji govore: »Jadran mora biti naš«. Zar on nije vaš? Možemo li se mi s naša četiri broda natjecati s Italijom? »Italija mora imati ključeve Jadrana«, a nije li ih ona već dobila s otocima? I kad jednom budemo povezani dobrim prijateljstvom, zar mi nećemo imati isti interes da zajedno čuvamo ključeve Jadrana? U tom slučaju bio bih voljan da vam predam Boku Kotorsku da zajedno branimo naše zajedničke interese na Jadranu protiv trećih.⁴¹

pravom. Aleksandar je odvratio: »To je velika pogreška jer se ne radi o mandatu. Italiji je bila povjerena obrana Albanije ako bi došlo do napada od strane treće sile; međutim, ovdje ne može biti riječi da Albanija bude napadnuta. Ako bi stvari — nastavio je kralj — uznapredovale do značajne faze, ja bih vam rado u potpunosti izložio naša politička gledišta.«

»Italija vjeruje da smo agresivno raspoloženi prema našim susjedima: Mađarskoj, Bugarskoj, itd. Ja vas mogu uvjeriti da tome nije tako. Mirovni ugovori dali su nam sve što smo željeli: mi jedino želimo mir i da se u miru razvijamo; mi ne želimo više teritorija ili da se uplićemo u poslove drugih naroda.«

»Mi ne želimo ni kolonije ni mandate; mnoge od naših vlastitih pokrajina nevjerojatno su siromašne i mi moramo kolonizirati kod kuće. Samo u srednjoj Evropi (tj. izvan Balkana) ne postoje pitanja koja bi se mogla nas direktno ticati.«

»Italija kao velesila zainteresirana je u svjetskim pitanjima, Aziji, Africi, itd. o kojima mi nemamo ništa reći i zbog toga joj ne možemo smetati. U srednjoj Evropi imamo iste interese da branimo.«

»Sporazum s Italijom ne može biti djelomičan; on mora biti lojalan i potpun; ni jedno pitanje ne smije ostati neriješeno. Ja želim sporazum koji će ostaviti naše granice bez i jednog čovjeka ili mitraljeza na njima.«

»Jedino važno pitanje predstavlja Albanija. Jasno je da Italija naoružava Albaniju protiv nas, pošto mi nemamo nikakvih agresivnih namjera prema Albaniji. Ja bih bio presretan da Albaniju — kako je Grandi jednom predložio — pretvorimo u drugu Belgiju. Da li se Italija s tim slaže? Predlažem da pošaljem nekoga koji uživa moje povjerenje u Rim da sazna Mussolinijevo stajalište u toj delikatnoj točki« (Public Record Office, FO 371/19577).

³⁹ *Montgomery*, n. dj., 254.

⁴⁰ Isto, 255.

⁴¹ Potkraj studenog Cappi zapisuje — prema Hendersonovoj verziji — da je zatekao Aleksandra jako razočarana zbog očigledne nespremnosti Rima da pregovara. U međuvremenu je Mussolini, ipak — za razliku od kralja koji je nadalje osobno vodio pregovore do njihova gorkog svršetka — učinio korak normalnim diplomatskim kanalom. Kad je Cappi opet došao u Beograd, u veljači 1932, rekao je Aleksandru da mu je Mussolini dao sažetak jednog izvještaja talijanskog poslanika u Beogradu

Pošto se Aleksandar konačno uvjerio da je Mussolini izrazio »najozbiljniju« želju da pripremi sastanak s njim,⁴² kralj je rekao Cappiju neka ode do njega i neka Mussoliniju saopći njegove opće poglede, i to kako slijedi:

Vanjska politika. — Mir i srdačni sporazumi s našim susjedima i udaljenim državama. Puna sloboda za talijansku ekspanziju. Italija prirodno ima potrebu da se širi zbog prevelike gustoće stanovništva, i to u Africi ili u Aziji. Ako bi druge velesile željele da blokiraju te težnje Italije, mi ćemo biti uvijek spremni da je podržimo. Mi nemamo kolonijalnih težnji, budući da imamo dovoljno posla kod kuće.

Društvo naroda. — Mi se obavezujemo da ćemo podržavati talijansku politiku i »složno veslati« u svim pitanjima. Sporazum bi donio razoružanje kao neposrednu i automatsku posljedicu jer se mi naoružavamo isključivo protiv vas. Mi bismo mogli stoga u Ženevi podržavati prijedlog Ducea o razoružanju.

Francuska. — Mi nemamo ništa protiv Francuske i ja neću ništa učiniti protiv nje jer sam joj previše obvezan, ali ja ću joj samo iskreno i

Gallija u kojem je bio opisan 'dramatski' razgovor što ga je poslanik imao s kraljem Aleksandrom.

»Bio je dramatski, odgovorio je kralj, jer je Galli došao ovamo vrlo zadovoljan sa samim sobom da mi kaže da nosi tekst potpunog sporazuma. Na moj upit upućen Galliju što sadrži o Albaniji, poslanik je odgovorio da se Italija ne može nikada odrediti svojih prava u tom pogledu! A to je bila — rekao je kralj — jedina točka u kojoj sam zahtijevao da Italija popusti! Bio sam pripravan da popustim u svim ostalim točkama. Kako stoje činjenice u pogledu Albanije? Italija tamo zahtijeva protektorat i pravo da iskrca trupe da bi zaštitila talijanske interese i osigurala unutrašnji poredak. Jugoslavija traži od Italije da odustane od tog zahtjeva jer ne može dopustiti da Italija iskrca trupe tamo kad god nađe prikladan izgovor za to. U tom slučaju došlo bi do rata čak i protiv moje volje.«

»Dao sam Mussoliniju do znanja da sam spreman da prihvatim sve uvjete Italije osim onih u vezi s Albanijom. Ja ne mogu shvatiti kako Italija može zapostaviti prednosti jednog sporazuma upravo na račun održanja poretka u Albaniji ili zaštite ograničenih talijanskih interesa u takvoj negostoljubivoj zemlji. Jednom smo mi bili spremni da damo garancije Albaniji; Italija je dobila parnicu i ja se osjećam mnogo bolje bez Albanije nego s njom. Ili je Albanija nezavisna ili je talijanska kolonija. Ako je ono prvo, tada Italija nema potrebe da se miješa u njene unutrašnje poslove; ako je ono drugo, tada imam samo da čuvam drugi talijanski front. Ako Italija ne promatra te stvari tako, onda mora imati skriveni motiv za to. Ako je pak tome tako, onda je beskorisno govoriti o prijateljstvu ili lojalnom sporazumu. Mi smo ili prijatelji ili neprijatelji: tu ne postoji neki srednji put.«

»Italija govori da Jadran mora biti njen. Mogu li se četiri mala jugoslavenska broda mjeriti s talijanskom mornaricom? Italija već drži ključeve Jadrana i ako smo prijatelji, mi bismo imali zajednički interes da ih držimo zajedno. Ja bih rado prepustio Italiji Boku Kotorsku da brani naše zajedničke interese protiv trećih država.«

»Međutim, ako ja zaključim sporazum s Italijom, nikakve rane ne smiju ostati otvorene. Ja sam spreman da preuzem svu odgovornost za sporazum budući da Marinković ne zna ništa o našim pregovorima. Izuzevši slučaj rata protiv nas kad bi ona mogla biti vrlo koristan mostobran, Albanija ne može biti od nikakve koristi za Italiju. Ona bi mogla biti kolonija od kamenja dok ja mogu ponuditi Italiji mnogo bolju koloniju od više miliona stanovnika spremnih da kupe u Italiji sve što žele. Što više mislim na to, to manje razumijem Mussolinijevu nespornost da uvaži taj grandiozni projekt koji bi donio prosperitet objema državama i mir Evropi. Govore da diktature vode u rat. Pokažimo svijetu protivno« (Public Record Office, FO 371/19577).

⁴² *Montgomery*, n. dj., 255—257.

slobodno reći: »Mi smo vrlo dobri prijatelji, ali ja imam također druge dobre prijatelje: naše susjede Talijane« — i to je sve. Francuska neće imati šta da kaže.

Unutrašnja politika. — Mi nemamo ništa da mijenjamo i nemamo nikakve pretenzije u cilju teritorijalnog širenja. Rat do istrage protiv svake moguće boljševičke infiltracije u zemlju. Nikakva snosljivost, nikakav obzir, nikakav azil i za jednog talijanskog antifašističkog emigranta. Unapređivanje kulturnog i trgovinskog razvitka, itd., smanjenje naoružanja na točno potrebnu mjeru i upotreba golemih vojnih investicija u korist mirnodopske industrije.

Trgovinska i finansijska politika. — Mi smo pripravnici da kupujemo sve talijanske proizvode, isključujući proizvode drugih zemalja pomoću carinskih tarifa. Mi smo spremni da idemo čak tako daleko da zaključimo jednu vrstu carinske unije i srušimo granice, da čak i Mađarsku uvedemo u tu kombinaciju, budući da nemamo nikakve posebne ili ozbiljne razloge za sukob s njom. Unapređenje i zaštita organizacije talijanskih banaka u zemlji, prednosti za talijanski kapital. Ako se sporazum ostvari, bit će kao da je netko otvorio jedan nasip rezervoara za vodu: voda će teći prirodno i neodoljivo i nitko neće biti potreban da to čini. Industrijski proizvodi, novac, sve će ići iz jedne zemlje u drugu u skladu s potrebama i prirodnim interesima — i to će biti pravi, razborit i potpun sporazum. Konačno, individualni interesi zajedno čine opći interes jednog naroda i veze interesa su najprirodnije i najtrajnije.

Albanija. — O tome sam ja već vama dovoljno govorio ali ja ponavljam i izjavljujem da nemam nikakvih pretenzija i nikakvih skrivenih budućih ciljeva u pogledu Albanije. Ponavljam da ne želim imati ni Albaniju ni Albance. Ja sam spreman da zajedno s Italijom garantiram integritet, slobodu i nezavisnost Albanije u najpotpunijoj formi, koju bi Italija mogla zahtijevati — čak da i treću velesilu (Englesku) učinimo stranom-ugovornicom tog ugovora. Formula koja je prihvaćena sa Belgijom i za Belgiju bila bi idealna za Albaniju. Govoreći općenito, ja mislim da se slažemo s Italijom. Mogao bih dodati da me je Engleska informirala posredstvom engleskog poslanika u Beogradu da bi sa zadovoljstvom primila zaključenje sporazuma s Italijom i odvajanje od Francuske, a da su — pored toga — najutjecajnije osobe u Jugoslaviji sklone takvom sporazumu.

Čini mi se — zaključio je Aleksandar — da sam vam sve rekao. Idite i posjetite Mussolinija i izručite mu s moje strane izraze dobre volje i povjerenja u njega, ali bih vas molio da mu kažete da ga *zaklinjem* da uzme stvar u vlastite ruke. Dovoljno smo imali onih koji su govorili u naše ime.

Cappi je otputovao u Rim i prilikom audijencije kod Ducea 1. ožujka 1932. učinio sljedeću bilješku na francuskom jeziku koja u prijevodu glasi:

»Recite Nj. V. Kralju da sam sa velikim zanimanjem pročitao sve što mi je po vama poručio jer se u ovom vrlo interesantnom dokumentu koji ste mi donijeli nalaze, čini mi se, svi potrebni elementi da se spora-

zumijemo. Neka mi, dakle, da vremena da formuliram »nacrt« sporazuma čije su glavne ideje slijedeće:

»Uvod. Italija i Jugoslavija, u cilju i sa željom da osiguraju mir, da uspostave povjerenje, ne samo između vlastitih naroda nego i u čitavoj Evropi, žele da dođu do uzajamnog iskrenog, lojalnog i konačnog sporazuma. Zato:

I Italija i Jugoslavija priznaju da — u cilju da se dođe do tog mira — imaju iste interese da garantiraju cjelokupnost i nezavisnost Albanije.

II Ipak, Jugoslavija priznaje da u Albaniji prevladavaju talijanski interesi, kao što su to priznali ugovori i Konferencija ambasadora.

III Italija se uza sve to obvezuje da u Albaniji neće učiniti *ništa* što bi moglo povrijediti interese Jugoslavije ili oslabiti naš pakt o prijateljstvu.«

Mussolini ne vjeruje u cjelishodnost da se pusti da neka treća sila garantira sporazum, kako ne bismo imali neku treću silu da se miješa na Jadranu, bilo pod kojim izgovorom.

Uostalom, albansko pitanje otpada samo od sebe.

Ja bih imao pravo i, štoviše, dužnost da interveniram u Albaniji na temelju pakta br. 2 [Drugog tiranskog pakta] kojim sam garantirao *status quo* u Albaniji, — sada, kad ovaj pakt više ne postoji, nemam ni razloga, ni prava, ni želje da interveniram.

Iskrčavanje u Albaniji bilo bi od interesa da smo u ratu s Jugoslavijom ali — kad smo jednom u prijateljstvu — ovaj interes otpada automatski. *Trgovina*. Trgovinske ugovore formulirat će stručnjaci, ali nalazim interesantnom ideju da se dođe čak do mogućnosti carinske unije.

»Trebalo bi isto tako stvoriti jedinstveni talijansko-jugoslavenski lučki konzorcij za riječku luku i za luku Baroš. Danas Rijeka ne živi jer nema zaleđa (*'retroterra'*) — luka Baroš ne živi jer ga nema dovoljno i jer je premala.

Bankarska organizacija Italije ima također mnogo interesa i jednu od naših velikih banaka mogli bismo *zadužiti* time na jedan organski i opći način.

Gospodin Mussolini je pristaša dosta dugih sporazuma. Trebalo bi, dakle, da naš sporazum uzmogne imati rok trajanja najmanje 10 godina, pa čak i dvadeset.

Nacrt ugovora izradio bi sam Mussolini 'u toku ovog mjeseca' a nakon toga bismo se mogli sastati.

Za svijet će taj ugovor biti plod našeg susreta, ali stvarno i među nama taj susret bit će kruna ugovora i treba da predstavlja uvod u dobre i prijateljske odnose između naših naroda.

U pogledu drugih pitanja mi se potpuno slažem i stvar je samo materijalne kompilacije.

Ja više volim da se sporazumijemo prije nego se sastanemo. Nije uvijek lako raspravljati s jednim Kraljem! Potrebno je da se na našem sastanku ne mogu pojaviti 'nepoznate' (*'incognite'*) nego on treba biti sastanak dva prijatelja.

Recite Nj. V. Kralju da će me naći s najboljim namjerama jer ovaj sporazum ima biti potpun, lojalan, 'plodonosan' ('fruttifero'), da bi mogao biti 'trajan' ('duraturo').

Potkraj mjeseca doći ćete po taj 'nacrt' ali mi saopćite redom mišljenje Njegovog Veličanstva o tim općim pitanjima.«⁴³

Cappi je tu zabilješku uručio Aleksandru u Beogradu prilikom audijencije 5. ožujka 1932.

Aleksandar je 15. ožujka izdiktirao Cappiju — služeći se vlastitom zabilješkom na francuskom jeziku kao podlogom — ovo:

»Zahvaljujemo sa zadovoljstvom na jasnoći misli i lojalnosti s kojom je (Duce) govorio o bitnim elementima jednog trajnog sporazuma između naše dvije zemlje.

Kako se čini da smo sporazumni u glavnim linijama, ostaje samo da se konačno sporazumijemo sastavivši jasan i precizan ugovor.

Na našu žalost, točka II predloženog Uvoda ne čini nam se da je u skladu s načelom nezavisnosti i nepovredivosti Albanije, priznatim od naših dviju garantirajućih zemalja. Mi ne bismo mogli u načelu priznati ovu premoć talijanskih interesa u Albaniji.⁴⁴ Mi u njoj vidimo stalnu opasnost za naš sporazum. Ta premoć daje neodređeno povoda podzriivosti. U tome će se izgubiti povjerenje!

Nema sumnje da su talijanski ekonomski i financijski interesi u Albaniji veći nego interesi Jugoslavije. Ubuduće oni će biti još veći. Mi ne poričemo ovo faktično stanje i nećemo učiniti ništa da mu naškodimo. Kako će naš sporazum — koji treba da bude lojalan i duboko iskren — sam od sebe učiniti da nestane albansko pitanje, mi ne vidimo razloga za naročito priznanje prevlasti talijanskih interesa u Albaniji.

U pogledu svega ostalog mi se slažemo i dijelimo mišljenje g. M.[ussolinija].

Mi čekamo s najživljom nadom i primit ćemo s najboljim namjerama nacrt ugovora g. M.[ussolinija].«⁴⁵

Kralj je zatim⁴⁶ raspravljao s Cappijem o pitanju je li od Italije mudro da pušta naoružanje u rukama tako djetinjastog naroda, kao što su Albanci, pa je nastavio ovako: Mi ćemo učiniti nešto veliko. Čak će

⁴³ Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100. Tekst tog saopćenja je na francuskom jeziku; datiran je: Rim, 1. ožujka 1932, a na kraju završava napomenom da je predan u Beogradu 5. ožujka iste godine. Na kraju su inicijali GMC. Zato je sasvim pogrešna oznaka na »košuljici« u kojoj se nalazi Cappijeva zabilješka, a potječe od u pravilu dobro obaviještenog tadašnjeg načelnika ministarstva V. M. Jovanovića: »Italija. Italijansko saopštenje kralju Aleksandru 5. marta 1932. godine u Beogradu. Rukopis-zabeleška poslanika Gali-a.« Tekst je pisan olovkom na šest liniranih kartica; na poleđini pete i šeste kartice nalazi se kraljev koncept odgovora Cappiju (Mussoliniju) pisan također olovkom.

Usp. *Montgomery*, n. dj., 257—258 koji daje skraćenu verziju.

⁴⁴ »Les intérêts prévalents« ili »interessi prevalenti«.

Zanimljivo je pri tom da je kralj Aleksandar predlagao kao mjesto eventualnog susreta s Mussolinijem Miramare, kod Trsta (Public Record Office, Fo 371/19577).

⁴⁵ Isti izvor. Zanimljivo je i to da je taj dokument u cijelosti (svih šest kartica) potrgan u dva dijela, kao da ga je kralj Aleksandar kasnije u ljutnji potrgao.

⁴⁶ *Montgomery*, n. dj., 259—260.

Francuska — kad jednom sazna da smo se potpuno pomirili s Italijom na trajan i lojalan način — osjetiti potrebu da se približi Italiji. Naš će biti prvi stvarno ozbiljan i *pozitivan* korak koji će pružiti dobar primjer. Ne može se predugo vremena koračati u mjestu i, ako se mi odlučimo, drugi će morati neizostavno da nas slijede. Iako su pitanja koja dijele Italiju od Francuske mnogo ozbiljnija — jer sadrže kolonijalna pitanja, pitanje Tunisa, pitanje mornaričkog pariteta, itd. — ja ne sumnjam da će Francuska — nakon našeg sporazuma — biti mnogo skromnija u zahtjevima. Kad sam bio u Parizu, razgovarao sam s g. Lavalom koji mi je rekao da namjerava popraviti odnos s Italijom i upitao me — kako je to učinio i g. Tardieu — da li imam tome što prigovoriti ili bih bio na neki način nezadovoljan time. Naravno, odgovorio sam da nemam ništa protiv i da bi mi to pričinjavalo veliko zadovoljstvo. Francuski poslanik u Beogradu upitao me je isto druge večeri i ja sam mu dao isti odgovor.

Upitan što misli o prijedlogu Andréa Tardieua o podunavskom paktu, Aleksandar je odgovorio: Vrlo sam skeptičan da će išta od toga biti.⁴⁷ Mislim, međutim, da će se držati u Francuskoj — budući da svijet ne zna da mi već dugo vremena pripremamo naš sporazum — da smo ga na brzinu sklepali da bismo torpedirali plan g. Tardieua o sporazumu u Podunavlju. Što se mene tiče, nisam ni najmanje uznemiren zbog toga, što bi se moglo reći ili pomisliti. Potpuno sam indiferentan i nadam se da će g. Mussolini misliti kao ja. Osim toga, kako sam rekao prije, ja sam skeptičan. Previše smo naučeni da svake minute čujemo o novim prijedlozima koje u javnost iznose, bez ikakve solidne pripreme, i zatim slijede konferencije i konferencije s istim rezultatom: razočaranjem. Mislim da bi valjalo postupati obratno, kao što smo mi učinili: prethodno pripremati, proučavati detalje i interese u pitanju, raspravljati ih i kad je sve pripremljeno, podnijeti pozitivan, konkretan, vitalan i definitivni rezultat. To je sasvim drugo. Zatražite u g. Mussolinija — rekao je kralj na kraju Cappija — da vam dá nacrt ugovora koji očekujem s nadom, povjerenjem i dobrom voljom — jednako kao što čekam s nestrpljivošću utvrđivanje datuma za naš sastanak. Idite, dakle, i neka je Bog s vama.⁴⁸

⁴⁷ Više o Podunavskom paktu: *M. Sz. Ormos*, *Sur les causes de l'échec du pacte danubien* (1934—35), *Acta Historica*, tomus 14 (1—2), 21—83.

⁴⁸ Na pitanje Cappija što kralj predlaže — prema Hendersonu — u vezi s francuskim ugovorom o savezu, Aleksandar je odgovorio da bi ugovor — budući da će ubrzo isteći — mogao biti revidiran ukoliko ga obnove, da bi ga prilagodili novim uvjetima. Sve je tako zavisilo, zapravo, od formulacije »pretežnih« interesa Italije u Albaniji. Kralj je pitao Cappija zašto bi Mussolini inzistirao da uvrste u ugovor tako neodređen izraz. Njega će, rekao je, pogrešno tumačiti ili kritizirati, budući da formula nije ni određena ni ograničena. Ljudi će reći da je to dvosmislena fraza suprotna pravom povjerenju i njemu će osobno prigovarati što je takvu formulaciju prihvatio. I Aleksandar je ponovo poslao Cappija u Rim s uputama da zamoli Mussolinija da se osobno pozabavi tim pitanjem i da ne dopusti da ga drugi uzmu u ruke. Cappi zapisuje da je o tome referirao Mussoliniju 1. travnja i Duce je pokazao veliko zanimanje, ali mu je rekao da će konzultirati Grandija prije nego što išta odgovori (Record Public Office, FO 371/19577).

Međutim, niti je stigao nacrt ugovora niti je došlo do sastanka kralja Aleksandra s Mussolinijem.⁴⁹ Čini se da Mussolini intimno nije uopće želio nagodbu i neki dugoročniji sporazum s kraljem Aleksandrom nego se — sad više sad manje — zanosio idejom »dizanja ustanka« u Hrvatskoj, čemu je od 1929. godine imala poslužiti kao *sredstvo pritiska*⁵⁰ ustaška grupa u Italiji pod vodstvom Ante Pavelića koji je oko sredine siječnja te godine bio emigrirao da bi se, zatim, stalno nastanio u Italiji i stavio pod okrilje fašističkog režima.⁵¹ Mussolini je uopće poklanjao veliku

⁴⁹ Kad se Cappi nakon četrnaest dana opet vratio u Beograd, nije imao nikakav odgovor da dá kralju i zatekao je Aleksandra jako razočarana zbog — kako je mislio — nepripravnosti talijanske vlade da izmijeni frazu o »pretežnosti« talijanskih interesa. Aleksandrove sumnje jasno su se očitovale i on je rekao Cappiju da neće nikada potpisati ugovor u kojem bi i jedna točka ostala nejasna ili koji bi izgledao kao da je zamka ili bio u suprotnosti s načelom nezavisnosti i integriteta Albanije, načela što ga je Mussolini bio prihvatio. Ako je Albanija — govorio je Aleksandar — zaista nezavisna, tada svatko može tamo podizati industriju i ulagati kapital. Pretpostavimo da Engleska jednog dana to tamo učini, dajući velike zajmove i podižući veća poduzeća i pretpostavimo da Engleska nato zatraži od Italije da prizna »pretežnost« britanskih interesa tamo — da li bi Mussolini pristao na to? Da bi osigurala svoju apsolutnu »pretežnost« Italija mora privoljeti sve sile da to prime i da obećaju da se neće takmičiti u tome s njom. Jugoslavija je spremna da to obeća. »Opet jednom — rekao je Aleksandar — ja uviđam da je najveća teškoća pri pregovaranju s Italijom u tome što ona uvijek drži da se nastoji podrovati njen prestiž.« Cappi je od tada — travanj 1932 — prestao da bude direktni posrednik u pregovorima, iako je zabilježio više novih razgovora s kraljem. Na njegovo mjesto stupilo je talijansko poslanstvo u Beogradu i optimističko je raspoloženje kod Aleksandra — iako još uvijek sumnjičav i zabrinut zbog izraza »pretežnost« — poraslo kad je Galli bio iznenada pozvan u Rim u tom istom mjesecu. Kralj je u to vrijeme izjavio Cappiju da bi talijanski pristanak predstavljao prvi pozitivni ugovor nakon rata i prvi korak u pravcu obnove Evrope. »Međutim, on mora biti — rekao je Aleksandar — potpuno lojalan, lišen mogućnosti mentalne rezervacije ili nesporazuma.« Tom je prilikom kralj predložio novu formulu o »pretežnosti« koju su — kako zapisuje Cappi — poslali u Rim diplomatskom poštom 14. travnja, a glasila je ovako: »Jugoslavija se obavezuje — uzimajući u obzir važnost trgovačkih, finansijskih i industrijskih interesa koje je Italija već zadobila u Albaniji, kao i njihov eventualni razvitak u budućnosti — da neće ništa učiniti što bi moglo škoditi ili nauditi spomenutim interesima.« Nakon toga Cappi nije vidio kralja sve do srpnja (1932) i tom prilikom je Aleksandar izrazio svoje veliko nezadovoljstvo zbog šutnje Rima nakon njegova posljednjeg pokušaja i nastojanja da nađu rješenje. Uprkos tome, talijansko je poslanstvo bilo zaposleno i za vrijeme toga ljeta primalo tjedno i treću diplomatsku vreću u vezi s tim pregovorima. U jednom trenutku, Galli je već bio uvjeren da je sve učinjeno da dođe do susreta dvojice diktatora, no upravo tada — kad se činilo da je na pomolu uspjeh — zbili su se lokalni nemiri u Lici, znatno uveličani u inozemnoj štampi, osobito u bečkoj, koji su — po svemu sudeći — naveli Mussolinija da dopusti sebi uvjerenje da raspad Jugoslavije neposredno predstoji i da izgovori svoja poznata izreka koja je okončala pregovore: »Ja ću sjediti na prozoru i gledati što se zbiva u Jugoslaviji.« Ta je izreka tako razbjesnila kralja Aleksandra da je u nastavku do jeseni 1934. god. bilo praktički nemoguće da Italija s njim ozbiljno diskutira (Public Record Office, FO 371/19577).

⁵⁰ Sâm tadašnji direktor za poslove Evrope, Levanta i Afrike u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova Raffaele Guariglia priznaje da su dva najvažnija aspekta talijanske politike prema Jugoslaviji: albansko i hrvatsko pitanje služili Rimu kao »instrumenti pritiska da bi prisilili Beograd da prihvati svršene čine« (*R. Guariglia, Ricordi 1922—1946, Napoli 1949, 74*).

⁵¹ Ante Pavelić — kasniji ustaški poglavnik — bio je jedini izabrani narodni zastupnik Hrvatske stranke prava, izabran na parlamentarnim izborima 1927. godine. Otišao je u emigraciju u prvoj polovici siječnja 1929. godine na poticaj — čini se — Milana Šufflaya (u Austriju, Bugarsku pa, na kraju, u Italiju gdje se stalno i nastanio). Međutim, u Rimu su objavljeni dokumenti koji govore da je Pavelić — na liniji kasnije

pažnju zbivanjima u Jugoslaviji, posebno se zanimajući za položaj u Hrvatskoj. Svi važniji dokumenti talijanskog ministarstva vanjskih poslova o tim pitanjima nose njegov paraf i nije pretjerano reći da je u to vrijeme intimno živo želio raspad jugoslavenske države i da je vjerovao u nj. Mađarski i bugarski revizionizam, hrvatski separatizam (frankovci oko I. Franka, Vl. Sachs-Petrovića i drugih, a kasnije ustaše okupljeni oko poglavnika A. Pavelića), albansko priželjkivanje Kosova i Metohije, sve su to bile u rukama Mussolinija poluge za eventualno rušenje bedema koji mu je smetao pri njegovom prodiranju na Balkan i Podunavlje. Najosjetljiviju točku za jugoslavensko-talijanske odnose predstavljala je Albanija jer kralj Aleksandar i vojni krugovi Jugoslavije nisu nikako pristajali da bi Albanija postala plac-darm talijanskog prodiranja na Balkan (već zbog Kosova, Makedonije, Soluna itd.). I kad su tako pregovori to nedvoumno pokazali, dolazi u jesen 1932. godine do radikalnog i spektakularnog zaokreta Rima, do tzv. »velebitskog ustanka« u vezi s ubačenim ustašama iz Zadra,⁵² a godinu dana kasnije

svoje politike — ponudio usluge fašističkoj Italiji *već 1927. godine* prilikom boravka (kraćeg) u Rimu posredstvom Mussolinijeva izaslanika Davanzatija.

Zanimljivo je da je talijanska štampa, s vremena na vrijeme, pravila reklamu Paveliću nazivajući ga »predstavnikom cjelokupne hrvatske nacije« (1930), »vođom tisuća sunarodnjaka u emigraciji« (1931), piscem brošure u prilog hrvatskog separatizma koja ne predstavlja samo temu jednog političkog emigranta nego misao hrvatskog naroda (1932) (*Gaetano Salvemini*, Mussolini diplomatico (1922—1932), Bari 1952, 329).

⁵² Cappi je, usprkos tome, nastavio da za kralja dekorira i u listopadu 1932. zabilježio razgovor koji u svjetlu događaja iz 1934. nije bez patosa nagovještaja. Bilo je to ubrzo nakon ličkih nemira (tzv. »Velebitski ustanak«) u kojem je sudjelovalo najviše do stotinu seljaka i kralj je ponovo rekao Cappiju da njegov ministar unutrašnjih poslova raspolaže nepobitnim dokazima da je taj subverzivni pokret tamo organizirala i financirala Italija. »Da li Italija — upitao je Aleksandar — stvarno vjeruje da bi se dao postići ikakav ozbiljniji rezultat pomoću sredstava tako malih i nedostojnih jedne velike nacije poput Italije? Kažite Italiji i recite Mussoliniju s moje strane da oni — u cilju da izazovu ozbiljne nemire ili dovedu do promjene režima — moraju pucati u mene i biti sigurni da su me ubili jer je samo tada moguća promjena. Ja sam spreman da za dobro svoje zemlje prolijem rijeke krvi, a iznad svega drugog ja znam što je moja dužnost i što su odgovornosti mog položaja. Sva propaganda dolazi iz Italije; oružje i bombe talijanske su proizvodnje i sve što se je poduzimalo odigravalo se je pred očima talijanskih vlasti u Zadru. Ja osobno, dodao je kralj, vjerujem da Mussolini zna što se događa jer inače ne bi trpio postupke koji tako diskreditiraju njegovu zemlju.« I kralj je ponovio svoje uvjerenje da Mussolinija pogrešno informira njegova okolina. On (Aleksandar) nije španjolski kralj i ako Talijani misle da bi on napustio svoju zemlju ili da se ona nalazi u predvečerje revolucije, ne poznaju ni kralja Jugoslavije niti stvarnu situaciju u njoj (Public Record Office, FO 371/19577).

Usp. i *Montgomery*, 260—261.

O »Velebitskom ustanku« opš. *Todor Stojkov*, O takozvanom Ličkom ustanku 1932, *Časopis za suvremenu povijest*, II/1970, 167—180.

Izvanredno su zanimljivi odlomci objavljenog dnevnika šefa Mussolinijeva kabineta baruna P. Aloisija o Hrvatskoj i hrvatskom pitanju. Tako A. zapisuje pod 28. XI 1932. da je Duce bio prema njemu šarmantan, a zatim su razgovarali o revoluciji u Hrvatskoj, i to dugo. Aloisi je upozorio da bi valjalo paziti na reakcije Male Antante i Francuske, a zatim je Mussoliniju čestitao da je odložio sporazum što ga je tražio kralj Jugoslavije. Duce se nada da će se Srbi podignuti prije nego Hrvati (*Pompeo Aloisi*, *Journal* (25 Juillet 1932 — 14 Juin 1936), Paris 1957, 25).

Aloisi zapisuje pod 15. prosinca kako je protekla konferencija s državnim podsekretarom u ministarstvu vanjskih poslova F. Suvichem, G. Butjem, opunomoćenim ministrom u istom ministarstvu, i P. Quaronijem, visokim službenikom u istom ministarstvu. Pretresali su tekuće poslove i pri tom se pozabavili situacijom u Hrvatskoj i pitanjem Etiopije. U pogledu Etiopije sve je ostalo onako kako je to A. bio ostavio. Treba —

(17. XII 1933) do Orebovog pokušaja atentata na kralja Aleksandra u Zagrebu.⁵³ Na kraju je Mussoliniju ipak pošlo za rukom — u (pogrešnoj)

zapisuje on — smjesta otpočeti s famoznom periferijskom politikom. U tu svrhu zakazao je sastanak za prekosutra. Poslovi u Hrvatskoj su više delikatni i teški i oni ga mnogo zaokupljaju. Aloisi misli da bismo se našli — ako bismo imali nastaviti s planom sastavljenim prije njegovog dolaska u ministarstvo — suočeni s izvanredno teškom međunarodnom situacijom, osobito pred Društvom naroda, a osim toga izgubili bi korist od onoga što su do tada postigli na Balkanu. Hrvatska u jednoj federativnoj državi ojačala bi težnje Beograda prema Sofiji, a također prema Tirani koja bi neizbježno bila privučena u tu federativnu državu. Vidjet će kako će moći izaći iz te delikatne situacije koja je postala zaostrena uslijed članaka W. Steeda, članka koji su u posljednjoj konzekvenciji izazvali vandalizme u Trogiru (italofobske demonstracije s uništenjem mletačkih lavova). U pogledu Albanije dao je pozvati savjetnika poslanstva u Tirani Kocha da bi pojačali akciju (Isto, 39—40).

Pod 29. prosinca zapisuje: u 18.30 sati zajedno sa Suvichem i Corteseom zbog poslova u Hrvatskoj. Ispitali su do kraja situaciju sa svim posljedicama i utvrdili da se ne može više ići nazad. Ispitali smo dakle mjere koje valja poduzeti a da ne bi bili kompromitirani ili bar ne toliko da pruže optužbama točna uporišta. No to je stvar koju treba nadzirati (Isto, 41—42).

Nešto kasnije (9. siječnja 1933) zapisuje raspravu o Hrvatskoj sa Suvichem, pukovnikom Sognom i Corteseom. Sogno kaže da su svi — razmotrivši s ministrom rata i šefom generalštaba plan što ga je Pavelić bio uručio Corteseu — imali utisak da taj plan neizbježno vodi u rat. Takva je bila impresija i Aloisija od samog početka. Uslijedila je zatim duga diskusija i A. je izrazio mišljenje da bi valjalo učiniti sve što ih ne bi kompromitiralo na međunarodnom planu. Suvich i Sogno složili su se s njim, no kako se radi o pitanju izvanredno ozbiljnom i delikatnom, trebalo bi, po mišljenju Aloisija, da još čekaju jer kritička točka jugoslavenskog raspada još nije nastupila i tek nakon što će proces raspadanja doseći kranju točku, mogu pokušati kakvu stvar s određenom šansom uspjeha i sigurnosti. Inače, suočeni s jugoslavenskom osjetljivošću, podstaknutom sada do paroksizma i u traganju za jednom diverzijom kako je to Beograd u posljednje vrijeme pokazao u povodu carinske unije Italije s Albanijom, riskiraju da budu dovedeni u položaj apsolutne inferiornosti pred Društvom naroda ili da izazovu preventivni rat. Poslije takvih zaključaka prekinuli su sjednicu. U međuvremenu, otkriće upućivanja oružja u Austriju i nadalje zaokuplja pažnju i o tome valja voditi računa. Tog istog dana izašao je austrijski demanti. Talijanska strana neće objaviti demanti. Vidjet će se kakva će biti u Evropi reakcija (Isto, 48—49).

⁵³ Opš. o P. Orebu i Aleksandru: *Ivan Meštrović*, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 261 i d.

Iz jednog sačuvanog policijskog izvještaja proizlazi da je Petar Oreb bio korčulanski seljak-ribar, koji se bavio krijumčarenjem s Lastova, i da se našao u Italiji gdje ga je zavrbovao za ustašku organizaciju Vj. Servatzy. U Zagreb da izvrši atentat otputovao je u društvu s Ivanom Herencićem od koga je u vlaku dobio oružje i bombe. Pasoš Oreba glasio je na ime Emila Benedikta, učitelja; Herencićev pasoš na ime Janoša Krena; oba pasoša bila su mađarska. Tako su doputovali u Celovec (Klagenfurt) gdje se nalazio ustaški centar (Vlado Singer); tu su ilegalno prešli granicu i došli u Zagreb, ali je Oreb u posljednjem trenutku odustao od nauma (Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 66).

Cappi je zapisao — prema Hendersonu — da je kralj Aleksandar u prvoj polovici 1933. godine potpuno otklanjao da diskutira o pregovorima; međutim, u lipnju iste godine spomenuo mu je pakt učetvoro i primijetio da je mišljenja — iako Mala Antanta paktu zamjera što naginje teritorijalnoj reviziji na koju kralj neće nikada pristati od svoje volje — da je taj pakt sam po sebi najpozitivniji sporazum zaključen za neko vrijeme, budući da daje utisak smirenosti i sigurnosti toliko potrebnih Evropi. Kad je Cappi — s tim u vezi — izrazio žaljenje što su prekinuti talijansko-jugoslavenski pregovori, kralj je o tome govorio više s tugom, nego ljutito. »Nije to moja pogreška — rekao je on; kad je nastupio pogodan trenutak, čekali smo uzalud na konkretne prijedloge koji nisu nikada stigli. Ako se to tako dalje nastavi, bojim se da neće nikada doći do sporazuma ili — ako do njega dođe — sporazum će izgubiti vrijednost i bit će potpuno beskoristan. Italiji treba ekspanzija; ona traži kolonije tamo u dalekom svijetu, a ima ovdje pri ruci jednu zemlju bogatu prirodnim izvorima koja bi joj bila rado ponudila olakšice u zamjenu za recipročne koristi.«

pretpostavci da će uklanjanjem Aleksandra doći do nemira i ustanka u Hrvatskoj koji će mu poslužiti kao izlika da intervenira *manu militari*

Pošto je s priznanjem spomenuo napore poslanika Gallija, kralj je ponovo pripisao neuspjeh pregovora pogrešnim procjenama unutrašnje situacije koje prevladavaju u Italiji. Tamo ima, govorio je on, previše zainteresiranih pojedinaca koji žive s perspektivom jedne katastrofe i koji se drže ocjene: još samo jedan mali udarac i Jugoslavija će se raspasti. Previše je oportunistički oko samog Mussolinija koji mu referiraju ono što misle da će mu se sviđati, pa da tako steknu njegovu naklonost. S druge strane, izvještaji ozbiljnih, nezainteresiranih i objektivnih ljudi stavljaju se u akta koja nikada ne dopru do Mussolinija. Zato ne može biti neko drugo tumačenje Mussolinijevoj tvrdnji učinjenoj početkom 1933. godine da Jugoslavija neće moći opstati poslije ožujka ili travnja najkasnije. Kralj je priznao da postoji hrvatsko pitanje u ozbiljnoj formi ali je dodao da to nije smrtna bolest. Ima sredstava da se tamo održi kontrola i on će upotrijebiti sve, ako bude potrebno, za dobro zemlje. »Kažite Mussoliniju, zaključio je on, da kralj Aleksandar neće napustiti svoju zemlju, poput nekih drugih, i da bi on mogao biti za Italiju i njega samoga lojalan i koristan prijatelj.«

Samo su još dva razgovora — prema Hendersonovim ispisima — sačuvana u Cappijevim zabilježkama. Prvi u ožujku 1934. kad je kralj izrazio žaljenje što Mussolini nije primio B. Jevtića prilikom njegova tajnog posjeta Rimu. Jevtić je bio ovlašten da kaže Mussoliniju, u kraljevo ime, nešto što nije smio reći nikome drugome. »Sastanak u to vrijeme (1931) — rekao je Aleksandar — mogao je izmijeniti evropsku politiku i spriječiti mnoge nesretne događaje koji su zatim nastupili.« Govoreći o Francuskoj, kralj je primijetio da njegovi odnosi s njom ne bi mogli spriječiti njegovo prijateljstvo s Italijom koje bi čak i Francuska povoljno primila. U pogledu Albanije, nedavni događaji u njoj mogli su jedino uvjeriti Mussolinija u nezahvalnost Albanije i njegovu osobnu pogrešku pri nastojanju da učini za nju tako mnogo. Posljednji susret Cappi-Aleksandar uslijedio je upravo pred posjet francuskog ministra vanjskih poslova L. Barthoua Bukureštu za koji je kralj pretpostavljao da će postići neki koristan rezultat. Kralj je tada rekao da su nastupile nove činjenice koje bi možda mogle biti korisne obnovi pregovora s Italijom. »Neke činjenice i okolnosti u pogledu pogrešne informacije o mojoj zemlji raširene u Italije nisu mogle izbjeći oštroomnom zapazanju Mussolinija. Ako Italija na koncu konca bude stekla uvjerenje o stvarnim prilikama kod nas, shvatit će da je naše prijateljstvo bolje nego naše neprijateljstvo« (Public Record Office, FO 371/19577).

Aloisi je sa svoje strane bilježio zanimljive podatke: 6. veljače 1933, na primjer, da je dao Suvichu ideje za daljnje razgovore s francuskim ambasadorom de Jovenelom da Francuska plati cijenu za sporazum između Rima i Beograda, temeljen na osnivanju hrvatske države kao neke jastuk-države (état-tampon) s kojom bi Italija smjesta otpočela pregovore o carinskoj uniji; tako bi zapriječili Njemačkoj put prema Dunavu, riješili problem srednje Evrope i jadransko pitanje (*P. Aloisi*, n. dj., 60).

O istoj ideji diskutirali su 9. veljače Suvich, Aloisi i Cortese (o Hrvatskoj) (Isto, 61). Pribilježio je vrlo zanimljiv razgovor de Jovenel-Mussolini od 2. ožujka u kojem se Duce zalagao za teritorijalne zahtjeve Mađarske i pri tom istakao da je jabuka razdora između Rima i Beograda: Albanija, no talijanska politika u Albaniji nametnuta im je radi sigurnosti Italije na Jadranu i Rim je ne namjerava mijenjati. Da ne bi bili zarobljenici u onome što bi trebalo mnogo točnije nazivati Zaljev Venecije, potrebno je imati na drugoj obali barem državu koja je prijatelj. Jovenel je upitao Ducea ne bi li mogli proučiti mogućnost jednog francusko-talijansko-srpsko-albanskog ugovora za Jadran, a Duce je odvratio da misli da to ne bi bilo moguće, osobito nakon novog pakta Male Antante (Isto, 79—80).

Suvich, Buti, Ciancarelli i Aloisi raspravljali su 27. siječnja 1934. o hrvatskom pitanju i odlučili da ga se potpuno oslobode (Isto, 177).

Pribilježio je 21. veljače razgovor s jugoslavenskim poslanikom J. Dučićem kome je A. saopćio u ime Mussolinija ovo: 1) da su nadležne talijanske vlasti spremne da u danom slučaju ispituju režim povlastica pri uvoznim taksama na drvo u korist jugoslavenskih izvoznika; 2) da je tadašnja talijanska politika prema Austriji i Mađarskoj samo predigra i razlog postojanja buduće politike sporazuma koju Italija želi povesti s Jugoslavijom u četvorokutu Italija-Mađarska-Austrija-Jugoslavija. Dučić je odgovorio da valja voditi računa da je Jugoslavija član Male Antante i da je šteta što do takvog saopćenja dolazi u nepogodnoj klimi nakon incidenata u Lici, Zagrebu, itd. (Isto, 180).

— da se posluži ustaškom organizacijom A. Pavelića i da ukloni kralja Aleksandra pomoću atentata Vladimira Kerina Černozemskog u Marseilleu 9. listopada 1934.⁵⁴

Tako je Duce silom uklonio s političke scene onog s vladajućeg vrha jugoslavenske države koji je godinama uporno, tvrdoglavo i dosljedno nastojao da nađe zajednički rječnik s njim, da uspostavi most i da trasira put suradnje i prijateljstva s fašističkom Italijom.

2

Politika Pavla Karadorđevića (1934—1941)

Ubistvo u Marseilleu unijelo je sasvim nov element u međunarodnu situaciju. Silazak kralja Aleksandra i, istodobno, francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua s političke pozornice zaoštrio je odnose Jugoslavije s Italijom i Mađarskom, Francuske s Italijom, a i Jugoslavije s Francuskom. Pregovori o francusko-talijanskom zbliženju i

Dučić mu je 7. ožujka donio Jevtićev odgovor: uzima na znanje talijansko saopćenje; spreman je da pregovara čim Italija izrazi želju za to; pregovore će, prirodno, voditi na temelju ugovora koji vežu Jugoslaviju s Malom Antantom (Isto, 181—182).

Mussolini mu je 27. travnja — zapisuje Aloisi — govorio o Hrvatima u Italiji (Paveliću i ustašama) i rekao da je vrijeme da okončaju taj nepotreban i opasan skup (Isto, 187).

Pod 1. rujnom zapisao je Gallijevu audijenciju kod Ducea. Galli mu je podnio opširan referat o situaciji u Jugoslaviji i ustvrdio da je jugoslavenski narod u suštini sklon Italiji osim nekih usamljenih izuzetaka; postoji samo jedna psihološka zapreka: osoba kralja. Kralj je, nakon neuspjeha raznih pokušaja učinjenih da dođe do zbliženja s Italijom, ogorčeno protiv Rima. Ne pozdravlja više Gallija i nije htio da jugoslavenska vojna misija prisustvuje talijanskim manevrima. Da bi prevladao takvu situaciju Galli je zatražio: da se definitivno likvidira pitanje ustaša; da mu daju dvadesetak dana da bi pripremio teren; da jedna riječ i iskrena akcija Mussolinija kod kralja popravi situaciju. Razvila se zanimljiva diskusija: Mussolini je upitao Gallija da li Jugoslavija cijeni moć Italije, a Galli odgovorio potvrdno, osobito u vojnom pogledu; na pitanje kakva je njena ekonomska situacija Galli je odgovorio da je dobra; na pitanje o stavu prema *Anschlussu* i njenim odnosima s Njemačkom, Galli je odgovorio da Jugoslavija u tom času ne čini ništa što bi je udaljilo od Njemačke, dok njeno nastojanje da se približi Italiji sadrži težnju da stvore zajednički front na Alpama protiv njemačke opasnosti. Mussolini je na kraju dao Galliju upute da se vrati u Beograd i da uvjeri jugoslavensku vladu, na diskretan način, u njegovu sklonost da zaključe ugovor. Aloisi odmah u Dnevniku dodaje da su takve instrukcije neodređene i da neće biti od velike koristi (Isto, 213—214).

Taj isti Galli žali se na jednom mjestu u svojoj knjizi na informativnu službu koju je zatekao u beogradskom poslanstvu pri nastupu dužnosti (*Carlo Galli, Diarii e lettere*. Tripoli 1911. Trieste 1918, Firenze 1951, 205—206).

⁵⁴ Historijska je istina da su jugoslavenske vlasti bile na vrijeme obaviještene, i to iz ustaških izvora, o pripremanju atentata. To je učinio poznati frankovac: Vladimir Sachs-Petrović, uputivši *avviso* o pripremama stalnom jugoslavenskom predstavniku u Ženevi Konstantinu Fotiću i jugoslavenskom poslaniku u Berlinu Živojinu Balugdžiću. Opš. o tome: *Alexandre Guibal, L'assassinat du roi Alexandre I^{er} de Yougoslavie à Marseille, Revue internationale de criminologie et de police technique*, Genève, № 1 — 1955, 1—17; *Vladeta Miličević, A King Dies in Marseilles. The Crime and its Background*, Bad Godesberg 1959; *V. K. Volkov, Операция »Тевтонский меч«*, Moskva 1966; *Sz. Ormos Maria, Merénylet Marseille-Ben, Budapest 1968*; *Roger Colombani-Jean-René Laplayne, La Mort d'un Roi. La vérité sur l'assassinat d'Alexandre de Yougoslavie*, Paris 1971.

nagodbi bili su (privremeno) prekinuti; atentat je izazvao u jugoslaven-skaj štampi najoštriju osudu; odnosi službenog Beograda s mađžarskom i talijanskom vladom prolazili su tešku krizu.

Vlada pod predsjedništvom Nikole Uzunovića pohitala je da »jugoslaven-skom narodu« objavi vijest da je »veliki kralj Aleksandar I« pao kao žrtva mučkog atentata 9. listopada u četiri sata poslije podne u Marseil-leu i tako svojom krvlju zapečatio djelo mira radi kojeg je i krenuo na put u savezničku Francusku; da je na prijesto stupio njegov prvoro-đeni sin Petar, a vlada, vojska i mornarica da su položili zakletvu vjernosti. Vlada — vršeći privremeno kraljevsku vlast na temelju čl. 45 Ustava — sazvala je Narodno predstavništvo u zajedničko zasjedanje za 11. listopad radi polaganja zakletve u smislu čl. 42 i 59 Ustava. Posljednjim svojim riječima koje je jedino stigao da izgovori umirući — stoji u deklaraciji — kralj je u svom neizmjernom rodoljublju ostavio narodu amanet: »Čuvajte Jugoslaviju!« Vlada poziva cjelokupni jugosla-venski narod da taj sveti amanet ispuni vjerno i dostojanstveno.

Čini se da je Uzunović u tom času htio mimoići kneza Pavla, ali je bio prisiljen da iste večeri dođe u dvor na Dedinju na knežev poziv.⁵⁵ Knez je istodobno pozvao upravnika grada Beograda Manojla L. Lazarevića i komandanta kraljeve garde generala Petra R. Živkovića, a prisutan je bio i kraljev ađutant general Milan I. Ječmenić. Knez je prisutnima — tako stoji u zapisniku⁵⁶ — saopćio da su ga ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić i ministar dvora general A. Dimitrijević iz Marseillea telefonski obavijestili o izvršenom atentatu na kralja i da je on poginuo. Zatim je predao Uzunoviću — u prisutnosti naprijed spomenutih — kovertu s natpisom: »Ovo je svojeručni akt, koji sam napisao na osnovu člana 42. Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. Septembra 1931. god. Aleksandar — Gospodinu Ministru Pretsedniku A.« Koverta je bila zatvorena i zapečaćena s dva pečata od crvenog voska na kojima je bio utisnut grb kraljevskog doma. Predsjednik vlade otvorio je kovertu i u njoj našao »na jednom plavom tabaku koncept artije« akt što ga je vlastoručno napisao kralj, a koji je glasio ovako:

Radeno 5 Januara 1934
Na Bledu.

Po slobodnoj volji i svome najboljem uvjerenju da ovim služim najbolje interesima moje mile Otadžbine, Kraljevine Jugoslavije, moga dragog naroda kao i moga Kraljevskog doma.

Ja, na osnovu člana 42 Ustava Kraljevine Jugoslavije, određujem da za slučaj da Naslednik Prestola iz uzroka nabrojanih u čl. 41 Ustava ne može da vrši Kraljevsku vlast — Namesničku vlast vrše

- 1) Nj. K. V. Knez Pavle Karađorđević,
- 2) Dr Radenko Stanković, senator i Min. prosvete,
- 3) Dr Iv. N. Perović, ban Savske banovine.

⁵⁵ I. Meštrović, n. dj., 273.

⁵⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu, Pop. 3, 1216-3/55. Na zapisniku stoji zapisano: »Radeno u Kraljevskom dvoru na Dedinju 9. Oktobra 1934 god. u 20 sati.«

Kao zamenjenika za Kneza Pavla određujem Arm. Đenerala Vojslava Tomića, komandanta Beograda.

Kao zamenjenika za Dr Radenka Stankovića određujem: Jovu Banjanina, Senatora.

Kao zamenjenika Dra Perovića određujem: Dr Zeca, Senatora.

Ovaj akt napisao sam i potpisao svojeručno u dva originalna primerka od kojih će jedan čuvati Nj. V. Kraljica, a drugi Pretsednik Min. Saveta. Sva dva primerka ovoga akta kovertovana su i zapečaćena su mojim pečatom.

Aleksandar
Aleksandar Karađorđević
Kralj Jugoslavije⁵⁷

Na to su prisutni potpisali zapisnik što ga je sastavio general Ječmenić. Prvi je potpisao knez Pavle, a zatim Uzunović, Lazarević, Živković i Ječmenić. Samom zapisniku bio je priložen citirani akt od 5. siječnja 1934. godine.

Knez Pavle na samom startu — gotovo potpuno neupućen u politiku i ostavljan namjerno godinama po strani — nije htio ništa mijenjati dok se ne uputi i orijentira.⁵⁸ Ostavio je privremeno na kormilu Uzunovića, da bi ga zatim zamijenio Jevtićem. Međutim, i to je bilo privremeno jer mu je oko zapelo na Milanu Stojadinoviću, ministru financija u Jevtićevoj vladi. Stojadinović se Pavlu činio najprikladnijim da provodi njegovu (Pavlovu) politiku. Sačuvani pozivi u Stojadinovićevoj ostavštini govore da ga je Pavle u rasponu od 11. siječnja do 11. lipnja 1935. godine pozivao četrnaest puta u audijenciju.⁵⁹

Stojadinovićeva vlada, dakako, pohitala je da formalno potvrdi svoju vjernost obavezama prema Maloj Antanti, Balkanskom sporazumu i Francuskoj, ali pažljivijim promatračima stvari su izgledale nešto drugačije. Njemački poslanik u Beogradu Victor v. Heeren — koji je vrlo budno, pažljivo i inteligentno pratio i tumačio zbivanja u Jugoslaviji sve do 1941. godine — izvijestio je tih dana⁶⁰ ministarstvo vanjskih poslova

⁵⁷ Isti izvor. Tu se nalazi i Aleksandrova oporuka (Suvobor, Bled, 5. Januara 1934) koja glasi ovako:

»Za privatno imanje maloletne moje dece određujem za staratelje Nj. K. V. Kneza Pavla.

Namesnicima (svima) odrediti po 50.000 din mesečno — iz civiliste.

Knez Pavle pored toga, i ostali članovi Kraljevskog doma primaće doživotno apanaže koje su do sada primali — iz civiliste.

Odrediti Zečeviću [sluga kralja Aleksandra; Zeka — opaska B. K.] pristojnu penziju. Moj sprovod da bude skroman — čisto vojnički — bez stranaca.

Aleksandar.«

⁵⁸ Aloisi je pod 20. X 1934. zapisao što mu je vojvoda od Spoleta ispričao o utiscima sa sprovođa kralju Aleksandru. Vojvoda mu je skrenuo pažnju da *neće doći* do raspada Jugoslavije. Knez Pavle mu je rekao da je gotovo izgubio položaj namjesnika zbog prijateljstva što ga je pokazivao za Italiju, no da vidi da mu talijanska strana ne uzvraća (n. dj., 227—228).

⁵⁹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 2. Stojadinović je preuzeo kormilo vlade u svoje ruke 24. lipnja 1935.

⁶⁰ *Živko Avramovski*, Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta, Beograd 1968, 47—48.

u Berlinu da su korijeni promjene vlade (Jevtić — Stojadinović) izrazito unutrašnjopolitičke prirode i da će sudbina i dugotrajnost nove vlade zavisiti od njena uspjeha ili neuspjeha na polju unutrašnje politike. Heeren je naglašavao da je osnovna linija jugoslavenske vanjske politike zacrtana stvaranjem i razvitkom nove države, te da od jedne promjene vlade ne valja očekivati neke senzacionalne promjene. Međutim, ta promjena vlade s pravom je izazvala uznemirenost u Francuskoj, Čehoslovačkoj i Rumunjskoj jer je bilo poznato da je Stojadinović, još kao ministar financija u Jevtićevoj vladi, naginjao ekonomskom zbliženju s Njemačkom. Imajući u vidu tendencije za zbliženje s Njemačkom na privrednom polju, koje su dovele do zaključenja trgovinskog ugovora od 1. svibnja 1934. i posjete H. Göringa prilikom sprovođa kralja Aleksandra, kao i izvjesno udaljavanje od Francuske i Male Antante izazvano francuskom politikom zbliženja s Italijom i Sovjetskim Savezom, dolazak M. Stojadinovića na položaj ministra predsjednika i ministra vanjskih poslova morao je da ukazuje — po Heerenu — na daljnje jačanje novoga vanjskopolitičkog kursa Jugoslavije. Uznemirenost je ubrzo zadobila jaču formu jer je Stojadinović zatražio odlaganje sjednice Stalnog savjeta ministara Male Antante koju je trebalo održati oko sredine lipnja 1935. a tako isto se s odugovlačenjem odnosio prema hitnom francuskom pozivu da dođe u Pariz. Heeren je izražavao mišljenje da će Stojadinović — kome je potreban vanjski mir radi sređivanja unutrašnjopolitičkih prilika u zemlji — voditi obzirivu politiku neuvlačenja Jugoslavije u evropske sukobe zbog tuđih interesa i da će težiti osamostaljenju svoje vanjske politike, što znači izvlačenju Jugoslavije ispod francuskog utjecaja. Zato je v. Heeren zaključio da dolazak Stojadinovića s njemačke strane može biti samo pozdravljen.

Kod kneza Pavla postepeno je sazrijevao ovaj vanjskopolitički koncept: 1) forsirati i nastaviti ekonomsko zbliženje s Njemačkom (što je već zacrtao i započeo sâm Aleksandar); 2) uznastojati da se prošlost (atentat u Marseilleu) preda zaboravu i da se potraže putovi suradnje i zbliženja s fašističkom Italijom (što zapravo znači samo ponavljanje diplomatskih nastojanja poginulog kralja) te 3) udaljavanje od Francuske i veći (ali diskretni) oslon na Veliku Britaniju (što je intimno potpuno odgovaralo knezu i čitavom njegovom habitusu). Pri tom je htio iskoristiti dobre odnose s Berlinom kao eventualno pokriće i osiguranje od nemirnog i uvijek opasnog talijanskog susjeda na Jadranu, dok mu je istodobno lebdjela pred očima vizija britansko-njemačkog pomirenja i suradnje, čemu bi i Jugoslavija mogla ponešto pridonijeti. A sve to je zapravo značilo da se *Jugoslavija postepeno oslobađa savezničkih obaveza i da se pretvara u neutralnu državu, ako bi iz ovog ili onog razloga do rata došlo.*

Zato je novi jugoslavenski poslanik u Berlinu Aleksandar Cincar-Marković u prosincu 1935. u ime kneza Pavla i Stojadinovića izjavio Hitleru, prilikom predaje akreditivnih pisama, da Jugoslavija ubuduće ne samo što neće ulaziti ni u kakve aranžmane protiv Njemačke, nego će — ukoliko već ne može istupiti iz postojećih obaveza — te obaveze olabaviti i nastojati da se i u tim okvirima ne donose nikakve odluke na štetu Njemačke. Knez Pavle ustrajao je dosljedno na toj liniji i na prvom tajnom sastanku između njega i Hitlera u Berchtesgadenu 1936.

god.⁶¹ bilo mu je s njemačke strane obećano da Njemačka u eventualnom ratu želi *samo* neutralnost Jugoslavije i da je Reich spreman da garantira, zauzvrat, njene granice. Čini se da korijen novoj vanjskopolitičkoj orijentaciji Jugoslavije i njenom ekonomskom, pa potom, nužno, i političkom približavanju Njemačkoj valja djelomično tražiti među utjecajnim konzervativcima V. Britanije koje je knez kao »ovejani anglofil« uvijek rado slušao. Zato je osobno knez Pavle neimar nove vanjskopolitičke linije Jugoslavije: postepenog napuštanja dotadašnjih pozicija i prelazanja na liniju neutralnosti.

Jugoslavenska vlada podnijela je zbog atentata u Marseilleu tužbu Društvu naroda u Ženevi ali je — na pritisak francuskog ministra vanjskih poslova P. Lavalu — optužila samo Madžarsku a ne Madžarsku i Italiju.⁶²

Duce, sa svoje strane, odbio je da izruči A. Pavelića i E. Kvaternika ali ih je dao zatvoriti u Torinu i držao »na sigurnom« sve do 29. ožujka 1936. dok bura nije prošla. Međutim, pokušao je nekako »udobrovoljiti« jugoslavensku stranu: novoimenovani talijanski poslanik u Beogradu conte Viola di Campoalto izjavio je 16. ožujka 1935. da mu je Mussolini povjerio misiju da pripremi zbliženje između Beograda i Rima. Rekao je, dalje, da Italija nema namjeru nanositi štetu unutrašnjem razvitku i integritetu Jugoslavije; da Italija želi suradnju te politički i privredni sporazum.

Napad fašističke Italije na Etiopiju 3. listopada 1935. nije, čini se, zabrinuo Pavla (Stojadinovića). Kao da im je odgovarala talijanska ekspanzija u Africi — kao i Pierru Lavalu, uostalom! — no ipak je Stojadinovićeve vlada u načelu i formalno odbila svaku podršku talijanskoj agresiji i sudjelovala u nedjelotvornim ekonomskim sankcijama koje je Društvo naroda — nakon pada Adis-Abebe — moralo u srpnju 1936. staviti van snage. Poslanik v. Heeren je u drugoj polovici travnja 1936.⁶³ upozorio ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu na nove elemente situacije izazvane tim ratnim pohodom. Kad se Italija jednom — javljao je on — vrati iz Afrike kao pobjednica, predstavljat će neposrednu prijetnju za Jugoslaviju i zato se pred odgovorne faktore jugoslavenske vanjske politike postavlja pitanje nove orijentacije. Naime, v. Heeren konstatira da jugoslavenski mjerodavni faktori smatraju da je za zatajivanje aparata Društva naroda u vezi sa sankcijama protiv Italije odgovorna prije svega Francuska, te da se zbog toga osjeća sve veće udaljavanje jugoslavenske vanjske politike od tradicionalne linije prijateljstva s Francuskom.

Mussoliniju je uspješnim zavojevanjem u Africi porasla cijena i on je 9. svibnja 1936. proklamirao Carstvo što je povuklo za sobom i spomenutu obustavu sankcija (4. VII 1936), kobnu po autoritet Društva naroda i sistem kolektivne sigurnosti uopće. Koristeći se tom situacijom Hitler je uputio u Rim izaslanika (H. Franka) koji je u razgovoru s novim talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeazzom Cianom

⁶¹ Taj je tajni sastanak održan 17. listopada 1936. u Berghofu. Vidi: *Hans-Adolf Jacobsen*, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938*, Frankfurt am Main-Berlin 1968, 823.

⁶² Aloisi (n. dj.) donosi mnoštvo podataka o tome.

⁶³ *Ž. Avramovski*, n. dj., 154.

23. rujna 1936.⁶⁴ jasno istakao da je misao Berlina da je Njemačka Adolfa Hitlera nema nikakvih interesa ili pretenzija u Sredozemlju. Hitler poručuje, isticao je Frank, da Sredozemno more smatra talijanskim morem i da Italiji tamo pripada ili bar treba da pripadne privilegirani položaj i nadzor. Ciano je ubrzo otputovao u Njemačku i 21. X⁶⁵ razgovarao s Constantinom v. Neurathom, njemačkim ministrom vanjskih poslova, koji mu je preporučio poboljšanje odnosa s Jugoslavijom. I to iz dva razloga: prvo, da tako pojačaju branu protiv komunizma; drugo, zbog specifično talijanskog interesa da se Beograd pridobije, a s tim i oslobodi od utjecaja Londona, budući da je vladi Reicha poznato, i to iz pouzdana izvora, da se Englezi trude da zadobiju jugoslavensko prijateljstvo, da za sebe osiguraju dalmatinske baze za slučaj sukoba i da dovrše pokušaj zaokruženja uperenog protiv Italije. U Berlinu je Ciano potpisao već ranije u diplomatskim pregovorima dogovoren i sporazumno formuliran *protokol* u kojem se predviđa zajedničko nastupanje Italije i Njemačke u nizu pitanja (Društvo naroda, boljševizam, Španjolska, Austrija, kolonije, Podunavlje). U Berchtesgadenu je 24. X⁶⁶ razgovarao s Hitlerom i tom mu je prilikom Hitler ukazao na potrebu jednog ofenzivnog saveza između Italije i Njemačke da bi Englesku prisilili da popusti ili da je potuku. Njemačka je za tri godine spremna — govorio je on — za četiri više nego spremna, a rok od pet godina još je bolji. Taktičko polje suradnje mora biti borba protiv boljševizma. Jedan talijansko-njemački savez kao barijera protiv unutrašnjo- i vanjskopoliitičke opasnosti boljševizma privući će mnoge države koje bi inače ostale po strani iz straha od pangermanizma i talijanskog imperijalizma. Sredozemno more talijanski je životni prostor — govorio je Hitler Cianu — i svaka promjena u ravnoteži tamo mora ići u korist Italije. Njemačka mora imati slobodne ruke u pravcu Istoka i u prostoru Baltika i, ako oba dinamizma upute u tim pravcima, nikada neće doći do nekog sukoba interesa između Njemačke i Italije. Tako su »iskovali« osovinu Berlin—Rim što je Mussolini i objavio svijetu u svome poznatom govoru u Milanu 1. studenog 1936.⁶⁷

Čini se da je knez Pavle već vrlo rano pomišljao na neko »pomirenje« s Italijom i to zahvaljujući pritisku što ga je u tom pravcu na nj u početku vršio britanski poslanik u Beogradu Nevile Henderson.⁶⁸ Njegov

⁶⁴ *Bogdan Krizman*, Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svjetlu »Nürnberških dokumenata«, Zagreb 1953, 15. bilj. 2.

⁶⁵ *Rodolfo Mosca*, L'Europa verso la catastrofe, volume primo, Milano 1964, 97—98.

⁶⁶ Isto, 99—106.

⁶⁷ Opš. *Elisabeth Wissemann*, The Rome-Berlin Axis. A Study of the Relations between Hitler and Mussolini, London 1966; *Jens Petersen*, Hitler-Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933—1936, Tübingen 1973.

⁶⁸ Henderson je 6. veljače 1935. »s izvjesnim ustručavanjem« sugerirao knezu da je nastupio psihološki moment da knez učini korak naprijed prema Italiji. Vidi — pisao je Henderson — da je mir u zraku. Engleska se počinje više zanimati za evropska pitanja. Njegovo je skromno mišljenje da je nastupio čas da Jugoslavija preuzme inicijativu. Može vidjeti osobno od toga samo koristi, a šrete ako to knez ne učini (*Jacob B. Hoptner*, Yugoslavia as neutralist: 1937, Journal of Central European Affairs, volume XVI, July 1956, Number two, 172).

Njegov nasljednik u Beogradu bio je Sir Ronald Hugh Campbell. Njegovo akreditivno pismo nosi datum: 1. kolovoz 1935. (Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Kraljeva kancelarija, kut. 1).

Sir Ronalda naslijedio je potkraj 1939. godine Ronald Ian Campbell.

predsjednik vlade B. Jevtić sondirao je u travnju 1935. u Rimu teren za svoj dolazak da raspravi neka otvorena pitanja i Aloisi je zapisao u svoj dnevnik 30. travnja 1935.⁶⁹ da je Duce odobrio Jevtićev dolazak u Italiju na razgovore s F. Suvichem, no 16. svibnja⁷⁰ je dalje zapisao da je taj sastanak napušten, budući da Jevtić ne može napustiti Beograd prije 6. lipnja. Došlo je do »smjene straže« u Beogradu i novi predsjednik vlade M. Stojadinović posjetio je na kraju Pariz i tamo mu je Laval 2. IX 1935. govorio da je sporazum Jugoslavije s Italijom neophodno potreban, upravo »conditio sine qua non« za održanje stanja stvorenog ugovorima o miru i da Jugoslavija apsolutno treba da učini sa svoje strane sve da se ti odnosi normaliziraju i postigne zbliženje između Rima i Beograda kako je već postignuto između »latinskih sestara«: Italije i Francuske.⁷¹ Kad je kriza oko talijanske agresije na Etiopiju ulazila u sve zaoštreniju fazu, pa se spominjale i vojne sankcije, talijanski poslanik u Beogradu Viola dao je 13. studenog 1935. izjavu u kojoj je rekao da neće doći do pogoršanja talijansko-jugoslavenskih odnosa usprkos činjenici što Jugoslavija sudjeluje u provođenju sankcija protiv Italije. »Tako reći svakoga dana — rekao je talijanski poslanik — rješavam administrativnim putem sa jugoslavenskom vladom niz pitanja, koja su u prošlosti smetala našim odnosima. Imamo utvrđen program saradnje. Treba da se oslobodimo ostataka prošlosti. Iz njih ćemo izići polako, ali sigurno.«⁷²

Taj isti conte Viola je 3. III 1936.⁷³ povjerio Stojadinoviću da rat u Etiopiji nije nimalo umanjio zanimanje Italije za ovaj sektor u Evropi. Italija i Austrija pridaju veliko značenje Jugoslaviji i žele da Jugoslavija pomogne ideju stvaranja Dunavskog pakta, a također i to da pristupi Rimskim protokolima između Italije, Austrije i Mađarske (tzv. Rimski trougao).⁷⁴ Da bi potvrdio izjavu svog poslanika, Mussolini je još više učvrstio svoje pozicije u Albaniji, zaključivši nove talijansko-albanske sporazume 19. III 1936. koji su predstavljali kraj svijeg priželjkivanja da se kralj Zogu odvoji od Rima, a još više utvrđivali političku i ekonomsku podređenost i zavisnost Albanije od Rima koji je i nadalje predstavljao glavnu brigu jugoslavenske diplomacije.

Potkraj srpnja — pošto su sankcije bile neslavno ukinute — talijanska je vlada zatražila da s jugoslavenskom stranom zaključí provizorij koji bi u toku vremena doveo do normalnih trgovinskih odnosa (poremećenih provođenjem ekonomskih sankcija), a 1. listopada stupio je na snagu novi trgovinski sporazum s Italijom. Stojadinović je iskoristio tu priliku da izjavi kako su Italija i Jugoslavija dvije susjedne zemlje koje se sretno upotpunjuju zahvaljujući strukturi njihovih privreda što ih samo upućuje da prošire uzajamne trgovinske i privredne veze.⁷⁵

Međutim, Hitler nije Cianu u Berchtesgadenu govorio samo o potrebi zaključenja jednog ofenzivnog saveza nego je uvjeravao Ciana da Njema-

⁶⁹ P. Aloisi, n. dj., 268.

⁷⁰ Isto, 271.

⁷¹ Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1970, 336.

⁷² Mir na granicama. Naša spoljna politika, Beograd 1938, 9—10.

⁷³ M. Stojadinović, n. dj., 410.

⁷⁴ Opš. György Ránki, Il patto tripartito di Roma e la politica estera della Germania (1934), Studi storici, a. III, n. 2, aprile—giugno 1962, 343—371.

⁷⁵ Mir na granicama. Naša spoljna politika, 10.

čka ima dobre odnose s Jugoslavijom i da želi da takve odnose uspostavi s njom i Italija. Ciano je na to odgovorio da je Italija već pri tome i da je nastupilo znatno popuštanje zategnutosti u talijansko-jugoslavenskim odnosima. Poznati govor Mussolinija u Milanu samo je javno manifestirao spremnost Rima da otvori »novu stranicu« u odnosima s Jugoslavijom jer je Duce, tom prilikom, izjavio da postoje svi uvjeti za istinske prijateljske odnose između Jugoslavije i Italije. Takve izjave pale su i prilikom predaje akreditivnih pisama novoga talijanskog poslanika u Beogradu M. Indellija.

Stojadinović je na Mussolinijev govor u Milanu reagirao tako što je uputio cirkularnu brzojavku u svim poslanstvima u inozemstvu u kojoj je podvukao da je Mussolinijev govor primljen u Beogradu sa zadovoljstvom. »Zaključenje novog italo-jugoslovenskog trgovačkog ugovora proteklo je u znatno boljoj atmosferi, nego što je ranije među nama vladalo. Mi nemamo razloga da budemo protivnici Italije ako ona poštuje naše državne granice, naše legitimne interese i prava.«⁷⁶

Stojadinović je uznastojao — naravno u suglasnosti s knezom — da ispita prave namjere talijanske strane i Ciano je — na iznenađenje poslanika J. Dučića, Stojadinovića i samog kneza — žustro izjavio da žele zaključiti s Jugoslavijom *savez* u okviru osovine Rim-Berlin!⁷⁷

S druge strane, Stojadinovićeви su stručnjaci u ministarstvu vanjskih poslova izradili elaborat o budućoj politici prema Italiji.⁷⁸ »U cilju sređivanja i poboljšanja odnosa sa Italijom moglo bi se upotrebiti — stoji u njemu — dva puta: 1) stvoriti kao polaznu tačku jednu povoljnu atmosferu (detant) sa nekoliko opštih obostranih deklaracija o uzajamnoj želji da se sva otvorena pitanja reše u duhu prijateljstva i saradnje, praćenih sa nekoliko simboličnih manifestacija (izmena poseta, potpisivanje jedne zajedničke deklaracije nalik na poljsko-nemačku od januara 1934. itd.). Zatim, u tako stvorenoj atmosferi pristupiti postepeno rešavanju svih spornih pitanja i po njihovom uspešnom rešenju zaključiti Ugovor sličan paktu o prijateljstvu između naše Kraljevine i Italije od 27 januara 1924 godine; 2) pristupiti odmah direktnim pregovorima za zaključenje jednog sličnog pakta koji bi pretstavljao, u isto vreme, rešenje najvažnijih političkih pitanja između naše Kraljevine i Italije, a ostavio ostale manje važne probleme da budu rešeni u docnijim pregovorima.

S obzirom na samu prirodu naših odnosa s Italijom, a naročito na promenljivu talijansku politiku — stoji dalje u njemu — trebalo bi pretpostaviti ovaj drugi put. Jedna obična manifestacija dobrih namera Italije prema nama, bez ikakvih konkretnih akata koji bi te namere priveli u delo, ne bi za nas, u današnjem stanju stvari, bila od neke velike praktične koristi. Mi ne bismo imali nikakvog naročtog interesa da započinjemo jednu novu politiku prema Italiji, koja ne bi mogla ostati bez reperkusija na naše postojeće odnose sa ostalim državama, ako s talijanske strane ne bismo dobili nikakve realne i trajne garantije.«

⁷⁶ M. Stojadinović, n. dj., 411.

⁷⁷ Isto, 412.

⁷⁸ Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100.

»Prelazeći na praktičan teren eventualnih pregovora — piše dalje u njemu — ugovor koji bi imao da bude zaključen između naše Kraljevine i Italije, trebalo bi da bude baziran na ovim glavnim linijama:

1) na prvom mestu trebalo bi stipulisati uzajamno poštovanje postojećeg teritorijalnog statuta obeju država. Ovu bi obavezu trebalo redigovati tako da se ne odnosi samo na zajedničke granice, već i na ostale naše granice u jugoistočnoj Evropi i na Balkanu. Formula koja se nalazi u članu 1 Rimskog ugovora od 1924 bila bi za nas vrlo povoljna, ali je Italija, s obzirom na njen današnji politički stav, svakako ne bi mogla prihvatiti. Zbog toga bi trebalo naći neku drugu formulu koja bi u suštini bila ista, ali po svojoj redakciji različita.«

Na drugo mjesto došla bi odredba — predlaže se dalje u elaboratu — kojom se obje strane obavezuju da u svojim budućim odnosima i u svima spornim pitanjima koja se budu pojavila neće pribjegavati sili nego će ih rješavati bilo direktnim pregovorima bilo upotrebom raznih mirovljubivih sredstava za rješavanje međunarodnih sporova. Zatim bi došla odredba kojoj bi bio cilj konstatacija da se ugovor ne protivi nijednoj međunarodnoj obavezi koju su države-potpisnice do sada bile zaključile. Rimski ugovor iz 1924. god. imao je jedan dopunski protokol u kome je bilo izričito rečeno da sporazumi koje je jugoslavenska država zaključila s ostalim državama Male Antante nisu u suprotnosti s Rimskim paktom. Danas, međutim, imajući u vidu izmijenjene prilike kao i nove obaveze koje je naša država u međuvremenu zaključila, trebalo bi unijeti jednu opću odredbu koja bi pokrila sve naše dosadašnje saveze i sporazume, kao i obaveze koje potječu iz pakta Društva naroda. U tu svrhu mogla bi se usvojiti formula slična onoj koja se nalazi u poljsko-njemačkoj deklaraciji iz 1934. godine. Iz obavještenja kojima raspoloženi ministarstvo proizlazi da bi Italija bila voljna da nam pruži određene garancije i u pogledu Albanije. »Kako Albanija predstavlja jednu od najosetljivijih tačaka naših odnosa sa Italijom — navodi se u elaboratu — teško bi bilo zamisliti jedno regulisanje i normalizovanje odnosa sa njom kojim ne bi bilo obuhvaćeno i ovo pitanje. Ali ono ne bi trebalo da uđe u sam ugovor, već da bude predmet jednog zasebnog protokola, koji bi bio potpisan jednovremeno sa glavnim ugovorom. Osnovne linije tog sporazuma trebalo bi da se sastoje iz uzajamne deklaracije o poštovanju nezavisnosti Albanije. Tekst bi se sastojao, donekle, inspirisati članom 88 Sen-Žermenskog ugovora, koji se odnosi na nezavisnost Austrije i Ženevskim protokolima od 1922 po istom predmetu. U ovom pogledu bi se pojavile svakako teškoće zbog izjave od 9 novembra 1921 godine, koja priznaje Italiji izvesne specijalne interese u Albaniji, ali te teškoće ne bi bile nepremostive. Kao logičnu posledicu garantije nezavisnosti, trebalo bi zahtevati i neutralizaciju granične zone prema Jugoslaviji, tj., zabranu dizanja utvrđenja i ostalih vojnih objekata i rušenje već sagrađenih.«

Osim spomenutih postoje između Jugoslavije i Italije — prema elaboratu — još i ova pitanja: pitanje terorista u Italiji (ustaša), pitanje naših manjina, kompleks pitanja u vezi s izvršenjem već zaključenih konvencija (damatinski agrar, statut talijanskih optanata u Dalmaciji, talijanske škole, ribolov itd.).

»Definitivnu likvidaciju terorističke akcije uperene protivu naše države trebalo bi smatrati — zaključuje se u elaboratu — kao preduslov za sređivanje odnosa s Italijom. U tome pogledu postoje ranija formalna obećanja talijanske vlade koja bi trebalo samo izvršiti. To bi se moglo učiniti spontanim merama talijanske vlade pre potpisivanja ugovora. Što se tiče naših manjina u Italiji nema izgleda da bi Italija pristala da primi ma kakve obaveze u tom pogledu. Ni Nemačka nije mogla da postigne neke koncesije za svoje manjine u Južnom Tirolu. Ipak, možda bi se moglo dobiti obećanje da se internim administrativnim putem poboljša situacija i postupanje sa našim manjinama.

Najzad, ostaje kompleks pitanja u Dalmaciji u vezi s izvršavanjem već zaključenih konvencija. U tome pogledu mi ne bismo mogli činiti nikakve nove koncesije pošto je sa već postojećim konvencijama Italiji zaista priznat maksimum koji se mogao dati. Za likvidaciju nastalih sporova u izvršenju tih konvencija potrebni su duži pregovori uz saradnju stručnih lica i sa jedne i sa druge strane. Njih bi trebalo povesti posle zaključenja glavnog ugovora s Italijom da se on inače ne bi morao odložiti na duže vreme, čime bi mnogo izgubio od svog praktičnog značaja. U ovom momentu bi se moglo samo predvideti jednom opštom formulom da će se pri rešenju tih pitanja obe strane rukovoditi duhom prijateljstva i uzajamne saradnje.«

Knez Pavle je izabrao ovaj *drugi* put i odobrio da Stojadinović, oko sredine prosinca, uputi u Rim dva opunomoćena pregovarača: jednog za ekonomska (Milivoj Pilja) a drugog za politička pitanja (stalni delegat u Društvu naroda Ivan Subbotić). Ciano je taj korak pozdravio rekavši Dučiću: »*Glavno* pitanje treba mačem preseći [...] kao što ja obično uradim [...] i kao što sam uradio sa Hitlerom.«⁷⁹

Subbotić je ponio na put u Rim agendu s osam pitanja: politički ugovor; sporazum o pitanju ustaške organizacije; jugoslavenska manjina u Italiji; Albanija; pitanje Mahovljana u Bosni;⁸⁰ talijanski optanti u Dalmaciji; pitanje provođenja raznih konvencija; pitanje naknade u vezi s provođenjem agrarne reforme u Dalmaciji. Najvažnija su, međutim, bila ova pitanja: sâm ugovor, Albanija, ustaše i manjine.⁸¹

Subbotić je u Rimu u pet navrata razgovarao s Cianovim opunomoćenicima: Ginom Butijem i Leonardom Vitettijem, visokim činovnicima ministarstva vanjskih poslova. »Moje držanje u svim ovim razgovorima kretalo se — izvještavao je Subbotić Stojadinovića u svom strogo povjerljivom izvještaju od 19. I 1937⁸² — u okviru sledećih ideja:

1. Insistirati na našoj načelnoj želji za prijateljstvom sa njima i na našoj gotovosti da tu želju realizujemo;

⁷⁹ M. Stojadinović, n. dj., 414.

⁸⁰ O njima sâm Subbotić piše ovako: »Radi se o nekih preko 230 porodica, naseljenih u Bosni za vreme Austro-Ugarske, a koje smatramo i mi i Talijani svojim državljanima. To je izvor stalnih konflikata i neugodnih situacija pa čak i provokacija od strane tih ljudi« (Šesti izveštaj o razgovorima u Rimu od 11. III 1937, Fond Milana Stojadinovića, kut. 14; objavio Vj. Bratulić, n. dj., 64—65).

⁸¹ Usp. Bogdan Krizman, Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—41, *Historijski zbornik*, XVII — 1964, 227—257.

⁸² Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut 14. Drugi izvještaj I. Subbotića datiran je: »Beograd, 19 januara 1937 god.« Objavio Vj. Bratulić, n. dj., 47—54.

2. Pustiti da Italijani izađu sa svojim političkim predlozima, ne angažovati se na licu mesta već rezervisati odluku mojim pretpostavljenima;
 3. Ne dati da se stvari upute ka jednoj suviše tesnoj kolaboraciji koja bi nas suviše vezala;
 4. Održati njihovo poverenje;
 5. Nastojati na bezuslovnoj potrebi hitnog rešenja pitanja terorista, zahtevati za Albaniju stvarnu nezavisnost;
 6. Obezbediti mogućnost da zahtevamo još i rešenje nekih drugih pitanja (npr. optanata, Mahovljana i dr.) pre zaključenja sporazuma.«
- Zanimljiva je činjenica da je Ciano 16. siječnja⁸³ rekao Subbotiću da želi »nešto veliko« i spomenuo mu savez. Pohvalio mu se također da je vanjskopolički položaj Italije vrlo dobar, da mu je pošlo za rukom srediti odnose s Engleskom (zaključenjem tzv. *Gentlemen's agreementa* od 2. siječnja 1937); s Njemačkom su u velikom prijateljstvu, s Jugoslavijom u odnosima dobrog susjedstva i to s perspektivom velikih mogućnosti; u srednjoj Evropi imaju Mađarsku i Austriju za dobre prijatelje a s Francuskom mogu u roku od 24 sata uspostaviti najsrdačnije odnose jer Francuska trči za talijanskim prijateljstvom.

Pregovore su zatim privremeno prekinuli i Subbotić se u pauzi preko Beograda vratio u Ženevu. Njemu je knez Pavle naredio da tamo posjeti Anthonyja Edena, britanskog državnog sekretara za vanjske poslove,⁸⁴ i da mu u najstrožem povjerenju ispriča kako su tekli pregovori s Italijom. Eden ga je pažljivo saslušao, očigledno zadovoljan porukom. Bio je obaviješten ukratko od poslanika u Beogradu (Sir Ronalda Campbella), ali nije znao detalje. Zamolio je Subbotića da prenese knezu ovu poruku:

»On (Eden) smatra da smo dobro učinili što nismo odbili razgovore. Isto tako smatra da je dobro da smo pokušali doznati prave namere Italijana prema nama. (Primetio sam — piše Subbotić — da ga je vrlo i to vrlo interesovalo kada sam mu izlagao italijanske sugestije.) Smatra da je mudro ne ići suviše daleko. Smatra da treba da radimo na popravci odnosa s Italijom u etapama. Ne treba da se ustručavamo da preduzimamo sve što treba u cilju poboljšanja naših odnosa s Italijom, ali to treba tako izvoditi da ne izazove nepoverenje ostalih (tu je ciljao na Francusku i Balkance, a ne na sebe i Englesku). Ovo što smo do sada učinili i o čemu ga Nj. Kr. Vis. Knez obavještava je dobro, i on ima *puno poverenje u politiku Nj. Kr. Visočanstva* (kurz. B. K.). Njemu će biti vrlo milo ako bi ga Nj. Kr. Visočanstvo i dalje držalo strogo poverljivim putem u toku o daljem razvoju razgovora. A ako bi on, u međuvremenu, imao štogod da izvesti Nj. Kr. Visočanstvo, on će to učiniti najpogodnijim i strogo poverljivim načinom.«

Nekoliko dana kasnije javio je jugoslavenski poslanik u Londonu Slavko Grujić Stojadinoviću da je 2. II razgovarao s Edenom.⁸⁵ »U toku daljeg razgovora g. Idn — javljao je Grujić — izjavio je uglavnom ovo: mi

⁸³ Isto, 50.

⁸⁴ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 14. Objavio Vj. Bratulić, n. dj., 54—55.

⁸⁵ Isti izvor, kut. 14.

možemo biti uvereni u njegovu dobru volju i želju da nam pomogne; da nema države sa kojom Engleska ima bolje odnose nego sa Jugoslavijom; da ti odnosi treba da budu trajni; da Engleska i Jugoslavija imaju da igraju zajedno veliku ulogu.«

Istog dana (2. veljače) Cincar-Marković uputio je knezu pismo⁸⁶ o svom razgovoru s H. Göringom, čim se Göring vratio s puta u Italiju. Odmah u početku razgovora Göring ga je — piše Cincar-Marković — zamolio da saopćenja koja mu bude učinio ne dostavlja običnim diplomatskim putem nego da ih učini osobno Knezu-Namjesniku i predsjedniku Stojadinoviću. Göring je u razgovorima s Mussolinijem spomenuo i pitanje Austrije zahtijevajući da Duce ubuduće Austriju smatra kao njemačku zemlju i uvjetovao svaku daljnju intimniju vojno-političku suradnju s Italijom priznanjem Rima da Austrija ima jednog dana da pripadne Reichu. Mussolini je to uzeo do znanja ali je dodao da momentano ne bi bilo politički cjelishodno da definitivno rješavaju austrijsko pitanje.

»U razgovoru o Sredozemnom Moru i interesima Italije u tome području, Gering je izjavio Mussoliniju potpunu dezinteresovanost Nemačke — piše dalje Cincar-Marković — ali sa jednim izuzetkom, koji je naročito naglasio, Jugoslavija (Mussolini, kaže mi Gering, sa naročitom napregnutošću očekivao je saznati šta hoće Gering time da kaže).⁸⁷ Gering mi je tad dao da pročitam pasus iz zapisnika njegovih razgovora sa Mussolinijem po ovoj stvari.

Mussolini, kaže mi Gering, čim je čuo da se radi o Jugoslaviji, ugrabio je priliku da postavi direktno pitanje kakvi stvarno odnosi postoje između Nemačke i Jugoslavije? Odgovor Geringa je glasio: odnosi iskrenog prijateljstva i punog poverenja, i ako ne postoje nikakvi pisani ugovori i sporazumi. U daljem razgovoru sa Mussolinijem o nama, Gering podvlačeći realnost i važnost jugoslovenske države; njen predominantan položaj na Balkanu i uzdižući vrednost jugoslovenske vojske, zastupao je kao potrebu nemačke politike neprikosnovenost Jugoslavije i integritet njenih granica.⁸⁸ Mussolini je uglavnom odobravao izlaganja Geringa, ali učinio rezerve u pogledu odnosa Jugoslavije s Malom Antantom, a naročito sa Engleskom. Glavna bojazan Italije dolazi od eventualnog ustupanja naših luka na Jadranu engleskoj floti u slučaju kakvog sukoba između Italije i Engleske, i zato bi želja Italije bila, kako je razumeo Gering, da s Jugoslavijom dođe do jednog potpunog vojnog saveza.

Ovo mi je dalo povoda — nastavlja Cincar-Marković — da kažem Geringu da i mi imamo istu impresiju iz dosadašnjih razgovora sa Italijom, kao i da ga upoznam sa dosadašnjim teškoćama tih razgovora. Rekao sam mu da je naša želja da u pregovorima s Italijom idemo postupno, po etapama, i u korak s Nemačkom. Gering se je potpuno složio s našim

⁸⁶ Isti izvor, kut. 14; obj. Vj. Bratulić, n. dj., 56—58.

⁸⁷ Jadransko more — pa prema tome i Jugoslavija — ulazili su u utjecajnu sferu fašističke Italije i fašistička je diplomacija pokazivala posebnu osjetljivost u poštivanju takve podjele sfera s nacionalsocijalističkom Njemačkom.

⁸⁸ Opš. Bogdan Krizman, Das Dritte Reich und Jugoslawien, Zbornik: Simpozij Drugi svjetski rat i mir među narodima, Zagreb 1972, 93—106.

držanjem i obećao svu pomoć i zajedničko sporazumevanje u pogledu dalje naše politike prema Italiji. Rekao mi je da bi za sada kao najviše mogli primiti jedan pakt o prijateljstvu s Italijom.

U vezi s njihovom današnjom politikom prema Italiji, Gering mi govorio i o njihovom držanju prema Engleskoj: Nemačka se nalazi danas između Italije i Engleske, i sve čini da se sporazume prvenstveno s Engleskom, poslednji govor Hitlera je najbolji dokaz za to — ali na žalost još uvek ne nailazi na potrebno razumevanje sa engleske strane. S druge strane pak, Musolinijeva Italija, prema nemačkom mišljenju predstavlja danas neosporno jednu od najsnažnijih država i s njom se mora računati. Njena avijacija zadivila je i samog Geringa. Musolini je realan i energičan državnik, pored sve svoje megalomanije i oholosti. Danas Italija, može se slobodno reći, kako nalazi Gering, vojnički potpuno vlada Sredozemnim Morem. Zbog toga se za Nemačku postavlja pitanje da li je bolje imati 'debelog vrapca u ruci' (Italija) ili 'goluba na krovu kome je već rep očerupan' (Engleska), — kakvo je poređenje napravio Gering.

U najstrožem poverenju Gering mi je rekao da je na sastanku sa Musolinijem postignut i sporazum da se sa talijanske i nemačke strane izbegava za vreme od 2 godine svaki povod za sukobe koji bi mogli uvući Nemačku ili Italiju u rat, s obzirom na još nepotpunu vojnu spremu Nemačke, a specijalno na moru. Zbog toga je Nemačka ponova i pokrenula pregovore o dopunskom kvalitativnom pomorskom sporazumu s Engleskom, kako bi što pre ostvarila svoj plan o pomorskom naoružanju.

Na kraju razgovora Gering me je umolio da saznam mišljenje Kraljevske vlade da li bi i pod kojim uslovima bila voljna da zaključi i sa Madžarskom pakt prijateljstva sličan jugoslovensko-bugarском, kao i da li bismo i u koliko mogli uticati na Rumuniju u pogledu njenog približenja sa Nemačkom.«

Na kraju Cincar-Marković prenosi knezu želju Göringa da se s knezom ponovo sastane. Rekao je poslaniku da je do 15. veljače slobodan, a da mu odmah poslije 15. predstoji put u Poljsku. Sastanak s knezom bio bi u Münchenu.⁸⁹

Pregovore sa jugoslavenski opunomoćenici nastavili u Rimu na početku ožujka. Subbotić je prvo razgovarao sa Cianom (3. III) a onda s onim istim talijanskim diplomatima s kojima je i u siječnju pregovarao (Buti i Vitetti). Najvećma su pregovarali o ustašama («teroristima») i samom paktu, a kasnije su se pozabavili i ostalima. Subbotić se žalio što talijanska strana još uvijek nije dala izjavu o tome da će likvidirati organizaciju terorista bez obzira na uspjeh ili neuspjeh samih pregovora, no Buti se izvikao s primjedbom da su očekivali da se jugoslavenska strana suglasi s tekstom izjave. Predložio je Subbotiću sljedeće: »1) Indeli da učini — prema Subbotićevom izvještaju («četvrtom»)»⁹⁰ — ovu izjavu

⁸⁹ U vrijeme pregovora s Rimom pretresalo se u Beogradu i pitanje o prijedlogu Pariza da Francuska zaključi s Malom Antantom ugovor o uzajamnoj pomoći na što Stojadinović (Pavle) nije htio pristati.

⁹⁰ Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100. Taj izvještaj Vj. Bratulić nije objavio.

i to u onom trenutku kad mi kažemo da želimo (to jest odmah ili pre dolaska Čana); 2) da se jedan naš policijski stručnjak stavi u direktan kontakt s njihovom policijom u cilju dogovora o načinu na koji se ima izvršiti likvidacija; 3) ova likvidacija neće imati vid ni ekstradicije ni suđenja od strane Italije. Pristaju da puste da se u Jugoslaviju vrate oni koji to iz sopstvene inicijative zahtevaju i koje mi pristajemo da primimo. Za ostale da se vidi da li je bolje, prema pojedinom slučaju, da se upute u kolonije ili i dalje zadrže pod nadzorom u Italiji; 4) lista. Ja sam energično tražio da nam je odmah predadu. Kazao sam da i kada bi se ovi opasni zločinci smatrali kao obični politički emigranti, predaja te liste ne bi značila povredu prava azila, ona bi imala karakter jednog obaveštenja.«

U »petom« izvještaju (od 11. III 1937)⁹¹ Subbotić je izvijestio Stojadinovića da je Ciano spreman da pošalje Indelliju traženu izjavu za jugoslavensku vladu, u usmenoj formi, s tim da jugoslavenski ministar vanjskih poslova njenu prvu točku upotrijebi povjerljivo i diskretno dok njen preostali dio mora ostati apsolutno tajan. Njen tekst u prijevodu glasio bi ovako: »1) Zabranjuje se sada kao i ubuduće opstanak svih organizacija kao i aktivnost osoba, kojih je djelatnost operena protiv teritorijalnog integriteta i javnog poretka (utvrđenog poretka) jugoslavenske države, i to u svakom slučaju i nezavisno od rezultata pregovora koji su u toku. 2) Pavelić, Kvaternik i drugi vođe bit će internirani. 3) Spriječit će im se — kao i drugima — da razvijaju bilo kakvu aktivnost i vodama će se također onemogućiti da održavaju dodir s drugim ljudima i inozemstvom. 4) Određeni broj tih ljudi mogao bi se uputiti u svojstvu radnika u talijanske kolonije, i to individualno ili u malojoj grupi. 5) Talijanska će policija obavijestiti jugoslavensku policiju o mjestu ili mjestima gdje su naprijed spomenute osobe internirane ili konfinirane. 6) Talijanska će policija saopćiti jugoslavenskoj policiji imena onih koji žele da se vrate u Jugoslaviju. 7) Jednom jugoslavenskom policijskom službeniku bit će omogućeno da uspostavi dodir s talijanskom policijom u vezi s onim što je naprijed navedeno.«

U pitanju Albanije pregovarači su ukrstili koplja složivši se samo u tome da deklaracija o Albaniji dobije oblik izmjene pisama između ministara vanjskih poslova prilikom samog potpisa ugovora. Talijani nisu nikako pristajali da se njihovom tekstu doda Subbotićev dodatak kojim se precizira da nijedna strana-ugovornica neće u Albaniji tražiti nikakvo preimućstvo političke, ekonomske ili finansijske prirode koje bi bilo posredno ili neposredno na uštrb nezavisnosti Albanije.

U pogledu manjina bili su voljni da to pitanje riješe kako su s Austrijom riješili pitanje njemačke manjine u Italiji (da Indelli učini izjavu da će talijanska vlada dobrohotno proučiti molbe talijanskih državljanja slovenskog ili srpsko-hrvatskog jezika u pogledu privatne nastave tih jezika pod nadzorom države kao i bogosluženja na tim jezicima, pod uvjetom, prirodno, da se poštuju domaći zakoni o javnom poretku). Raspravu o kulturnoj konvenciji nije jugoslavenska strana htjela prihvatiti dok su se u pitanju Mahovljana brzo složili (da ih jugoslavenska vlada postepeno prevede u jugoslavensko državljanstvo, s tim da Italija

⁹¹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 14. Kod *Bratulića*: n. dj., 59—62.

prihvati one koji ne bi bili voljni da prime naše državljanstvo). Subbotić je za rješenje pitanja vezanih uz brojne konvencije predlagao formiranje mješovite komisije; pri pitanju visine odštete talijanska je strana ponavljala argumente u prilog veće odštete talijanskim zemljoposjednicima nego našima.

Subbotić je 19. ožujka ⁹² prilično dugo raspravljao sa Cianom koji je također odlučno odbijao da prihvati Subbotićev dodatak izjavi o Albaniji jer bi takva verzija dovela u diskusiju sve one privilegije što ih je Italija već bila postigla, a on (Ciano), međutim, predlaže da postave podlogu za politiku u budućnosti. Dva dana kasnije Buti je ponudio Subbotiću nekoliko varijanti i jugoslavenska se strana odlučila za onu u kojoj se navodi da »obje strane obećaju da neće tražiti nikakvu posebnu ili isključivu prednost političkog poretka ili ekonomske ili političke prirode koja bi mogla direktno ili indirektno da ugrozi nezavisnost Albanije, a da će zajedno pristupati prijateljskom ispitivanju svake situacije koja bi mogla nastati a bila bi nespojiva s namjerama istaknutim naprijed«. ⁹³

U pogledu izjave o ustašama složili su se kasnije da izraz »javni poredak« zamijene izrazom »postojeći poredak« da bi — prema gledištu talijanske strane — obuhvatili zločine protiv osoba »koje predstavlja najviši red države« ali je Subbotić ustrajao pri tvrdnji da djelatnost protiv »javnog poretka« uključuje misao o zločinima protiv »visokih ličnosti«. Trojica su pregovarača, na kraju, sastavili ovakav tekst izjave, s tim da je Ciano i Stojadinović konačno odobre: »U trenutku potpisivanja sporazuma, dvojica ministara vanjskih poslova izmijenit će slijedeću izjavu: pod izrazom 'postojeći poredak' upotrijebljenim u članu 5 ugovora potpisanog danas razumijeva se svaka djelatnost uperena protiv života šefova dviju država, članova dviju kraljevskih obitelji, šefova ili članova vlade kao i predstavnika javne vlasti.« Ciano je zatim prihvatio taj tekst pod uvjetom da to ne bude javna izjava nego usmeno saopćenje i u tom smislu predložio korekturu uvoda izjave, a složio se da izjavu jugoslavenska strana — ako se to od njega zatraži u vrijeme potpisivanja ugovora — dade omanjoj grupi stranačkih vođa i diplomatima prijateljskih zemalja.

Što se tiče pitanja manjina postignuto je to da Ciano uputi Stojadinoviću pismo u kojem će mu saopćiti da je njegova vlada, na Cianov prijedlog

⁹² J. B. Hoptner, n. dj., 168.

⁹³ »Italija i Jugoslavija vodeći jedna prema drugoj prijateljsku politiku mogu se sporazumeti u Albaniji na sledećoj bazi: Italija ima svoj životni interes u Valoni, taj deo arbanaške obale ne sme da bude od nas ugrožen; mi taj interes treba da shvatimo i da ga poštujemo. Životni interes Jugoslavije jeste da ne bude ugrožena na granici prema Južnoj Srbiji, niti prema Kosovu (naseljenom Arbanasima) niti prema Skadru i Crnoj Gori. O ovome se nesumnjivo vodilo računa kada je u tajnom protokolu uz pakt o prijateljstvu predviđeno da će se obustaviti dalje utvrđivanje u zonama Libražda i Milotija. Što se tiče ekonomsko-finansijske akcije u Albaniji, mi za nju nemamo, niti želimo da ulažemo neka naročita sredstva. Italijani ostaju dakle bez konkurencije i bez prigovora s naše strane, razume se pod uslovom da ostanu u granicama druge tajne obaveze koju su pre dve godine uzeli prema nama a naime da u političkom, ekonomskom ili finansijskom pogledu neće tražiti nikakve specijalne koristi koje bi direktno ili indirektno kompromitovale nezavisnost arbanske države« (Ivo Andrić u elaboratu o Albaniji od 30. I 1939; Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 37).

a prije nego što je napustio Italiju, izdala uputstva nadležnim talijanskim vlastima da blagonaklono ispituju molbe talijanskih podanika o privatnoj nastavi na slovenskom i srpsko-hrvatskom jeziku kao i o vršenju crkvenih obreda na tim jezicima u okviru postojećih zakona. Uz to, vlasti će razmotriti pitanje objavljivanja knjiga, jednih ili više novina i drugih kulturnih manifestacija na istim jezicima.

Tako su Ciano i Stojadinović 25. ožujka u Beogradu potpisali »Beogradske ugovore«. To su bili: politički sporazum, dopunski privredni sporazum i Završni protokol. Dvije strane ugovornice obavezuju se u političkom sporazumu da će poštovati zajedničke granice i ako bi jedna od njih bila žrtva neizazvanog napada jedne ili više sila, druga će se strana uzdržati od svake akcije koja bi mogla biti od koristi napadaču (čl. 1); kod međunarodnih zapleta — a strane-ugovornice se složte da su njihovi interesi ugroženi ili bi mogli biti ugroženi — obje se strane obavezuju da se dogovore o mjerama koje će poduzeti da bi zaštitile svoje interese (čl. 2); strane-ugovornice ponovo potvrđuju svoju volju da u međusobnim odnosima ne pribjegavaju ratu kao instrumentu vlastite nacionalne politike i da sve sporove i sukobe, koji bi se mogli pojaviti između njih, rješavaju miroljubivim sredstvima (čl. 3); strane-ugovornice se obavezuju da na svom teritoriju neće trpjeti niti pomagati ni na koji način ma kakvu aktivnost koja bi bila uperena protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge strane-ugovornice ili koja bi bila takve prirode da bi škodila prijateljskim odnosima između dviju zemalja (čl. 4); u cilju da daju svojim postojećim trgovinskim odnosima nov podstrek, koji bi bio više u skladu s prijateljskim odnosima utvrđenim između njih, strane-ugovornice su sporazumne da pojačaju i prošire svoju trgovinsku razmjenu, kao i da ispituju uvjete za obimniju privrednu suradnju; u tu svrhu bit će u najkraćem roku zaključeni specijalni sporazumi (čl. 5); strane-ugovornice su suglasne da se ništa u ovom sporazumu neće smatrati kao protivno postojećim međunarodnim obvezama dviju zemalja, obvezama koje su, uostalom, javne (čl. 6); ovaj sporazum imat će rok trajanja od pet godina; izuzimajući otkaz u roku od šest mjeseci, sporazum će se produživati prešutno iz godine u godinu (čl. 7); sporazum bit će ratificiran, a na snagu će stupiti na dan izmjene ratifikacionih instrumenata; ta izmjena izvršit će se u Beogradu što je moguće brže (čl. 8). U Završnom protokolu se navodi da su opunomoćnici (Ciano i Stojadinović), u času potpisivanja političkog sporazuma, izmijenjali pisma o statutu Albanije, o značenju čl. 3 političkog sporazuma, o likvidaciji jugoslavenske emigracije u Italiji i o mjerama koje će se poduzeti u prilog talijanskih državljana srpsko-hrvatsko-slovenskog jezika. Ta će se pisma smatrati kao sastavni dio političkog sporazuma. Bit će podvrgnuta, dosljedno, istim uvjetima kao i politički sporazum u pogledu njihove važnosti i trajanja.⁹⁴

Prilikom boravka u Beogradu Ciana je primio knez Pavle i Ciano mu je tom prilikom rekao da Jadransko more i manjine treba, po njegovom mišljenju, da povezuju dvije države a ne da ih dijele. »Njemačka je opasan neprijatelj ali i neugodan prijatelj — rekao je on. — Anschluss Austrije

⁹⁴ Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanovića, f. 100.

je neizbježiv a talijansko-jugoslavenska sloga potrebna je u našim budućim odnosima s Njemačkom [...]».⁹⁵

Mussolini je iznenadio i svoga osovinskog partnera izašavši s prijedlogom⁹⁶ da se u Njemačkoj održi sastanak ministara vanjskih poslova Italije, Njemačke, Austrije, Mađarske, Poljske i — Jugoslavije. Cilj tog sastanka bio bi izrazito manifestacioni i u okviru već postojećih odnosa tih zemalja. Na sastanku bi se uglavnom izrazila želja za osiguranjem i konsolidacijom mira, kao odgovor na sve jaču subverzivnu akciju boljševizma. Pored ministara vanjskih poslova sastanku bi osobno prisustvovali Hitler i on (Mussolini), kao i predsjednici vlada država učesnica.

Hermann Göring upoznao je s tim prijedlogom Cincar-Markovića a jugoslavenski mu je poslanik odmah izložio sve potrebne rezerve u pogledu Jugoslavije i iznio razloge koji govore protiv takve manifestacije u momentanoj međunarodnoj situaciji.

Stojadinović je posljednjih mjeseci 1937. godine obišao glavne prijestolnice Zapada (Pariz i London) a nije zaboravio da posjeti i Italiju. U razgovorima s Duceom 6. i 7. XII⁹⁷ odmah je naglasio da Jugoslavija namjerava i dalje ići putem zacrtanim u Beogradskim ugovorima. Zatim je rekao da je ovlašten od kneza Pavla da izjavi Duceu da se ubuduće, u bilo kojoj političkoj situaciji, Jugoslavija neće nikada naći u taboru protiv Italije. Njegov put u Pariz i London nije doveo ni do kakvog praktičnog rezultata. »Iako za vreme mog boravka u Rimu i Milanu nikakvi novi ugovori — sjećao se on kasnije⁹⁸ — nisu bili zaključeni, ni potpisani, moji razgovori s Mussolinijem i Cianom još više su učvrstili pravac politike, čije su osnove postavljene u ugovorima potpisanim marta meseca u Beogradu.«

Stojadinović je oko sredine siječnja 1938. god. posjetio Njemačku i Hitler mu je, 17. I 1938, izrazio svoju radost — kako je zabilježio Cincar-Marković⁹⁹ — što se odnosi između Jugoslavije i Njemačke povoljno razvijaju. Sa simpatijom prati (Hitler) uspjehe u tom pravcu. Specijalno je podvukao da smatra nepotrebnim zaključivati ma kakve političke ugovore, dodavši da ih Njemačka nema ni s Italijom. »Ovom (je) prilikom Hitler — piše Cincar-Marković — svečano izjavio, da Nemačka nema na Jadranskom moru kao ni na Balkanu nikakvih teritorijalnih zahteva i da su njene težnje upravljene ka severu. U vezi sa austriskim pitanjem Nemačka, rekao je Hitler, politički ne teži van granica današnje Austrije i zbog toga poštuje i poštovaće neprikosnovenost granica Jugoslavije, kao što smatra i Brener, već definitivnom granicom između Nemačke i Italije.« Na kraju je Hitler — praveći

⁹⁵ J. B. Hoptner, n. dj., 169. Njemački poslanik u Beogradu je pismeno — po nalogu iz Berlina — čestitao knezu i Stojadinoviću (29. III 1937) zaključenje ugovora s Italijom u čemu kancelar Reicha vidi značajni korak učvršćenju evropskog mira (Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 14).

⁹⁶ Isti izvor, kut. 15.

⁹⁷ M. Stojadinović, n. dj., 436—442.

⁹⁸ Isto, 449.

⁹⁹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 24.

aluziju na sastanak s knezom Pavlom 1936. god. — izrazio svoje veliko zadovoljstvo da je do toga sastanka došlo, kojom prilikom bila su pretresena razna pitanja.¹⁰⁰

Međutim, čuli su se glasovi kritike na drugoj strani: Subbotić je iz Ženeve šifriranim pismom 26. siječnja¹⁰¹ obavijestio Stojadinovića da mu je francuski ministar vanjskih poslova Y. Delbos, u ljubaznom tonu ali i vrlo energično, izrazio veliko negodovanje zbog okolnosti pod kojima je obavljen Stojadinovićeve put u Njemačku i zbog pisanja naše štampe u vezi s tim putovanjem. Jako je podvukao ozbiljnost toga svog negodovanja i na Subbotićevo pitanje da li da to dostavi Beogradu, odgovorio potvrdno. Nešto kasnije (8. II)¹⁰² javio mu je iz Ženeve o razgovorima s Paulom Boncouroum i drugima. »Opšti utisak koji imam — piše Subbotić — iz svih razgovora sa Francuzima (zvaničnim i polu-zvaničnim) je taj, da niste njihov favorit i da se ne bi ni najmanje ljutili da prestanete biti na krmilu naše spoljne politike, ali da ne očekuju u tom pogledu nikakvu promenu. Podvlače naročito veliko poverenje koje uživate na najvišem Mestu, i ljute se na Vas i na to Mesto, *ne* očekujući nikakvu skoru izmenu.«

Knez Pavle pažljivo je pratio zbivanja na evropskoj sceni, nastavljao da podržava Stojadinovića u vanjskoj politici, zadovoljan poboljšanjem odnosa s Rimom a prije svega dobrim odnosima s Berlinom, ali je ostajao neprekidno u vezi s Londonom, u srži sklon V. Britaniji i intimno vezan s njom i njenom politikom, imajući uvijek na umu ono što je i britanski poslanik u Beogradu, Sir Ronald Campbell, izrazio 11. II 1937. i 24. II 1937. u razgovoru sa Stojadinovićem: strahovanje britanske vlade da Jugoslavija ne ode predaleko, ili — kako je to Sir Ronald rekao 24. veljače — »da ona (britanska vlada) ne bi želela da se mi prema Italiji angažujemo suviše daleko«.¹⁰³ A upravo tih mjeseci godine 1938. kod Stojadinovića sazrijeva namjera da sâm ode još mnogo dalje!

Ciana je sve više zaokupljala misao o »radikalnom rješenju« u Albaniji koju je posjetio prilikom vjenčanja albanskog kralja. U svom izvještaju Duceu o tom putu od 2. svibnja¹⁰⁴ Ciano je vrlo vješto stao plesti niti, dovodeći u sumnju pouzdanost samog albanskog kralja za talijansku politiku i ukazujući na otvorenu mogućnost da Njemačka tamo jednog dana zauzme ekonomske i političke pozicije za kojima otvoreno teži. Pri tom je upozorio Ducea da postoje tri mogućnosti: sve jača kontrola nad zemljom pomoću ekonomskih veza koje bi počele djelovati i na političkom sektoru; podjela Albanije zajedno s Jugoslavijom i, možda, Grčkom; aneksija pomoću personalne unije. Istakao je da je druga hipoteza (o podjeli) s diplomatskog gledišta najlakše radikalno rješenje albanskog pitanja. Jugoslavija bi se mogla zadovoljiti ispravkom granice na sjeveru, tako da bi čitavo Skadarsko jezero došlo pod njenu kontrolu;

¹⁰⁰ Hitler je 17. I 1938. izjavio predstavnicima jugoslavenske štampe u Berlinu: »Naša je želja bila i ostaje da Jugoslavija bude jaka, moćna i slobodna. Isto tako mi želimo što bolje unapređenje naših privrednih odnosa.«

¹⁰¹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 24.

¹⁰² Isti izvor, kut. 24.

¹⁰³ Isti izvor, kut. 14.

¹⁰⁴ *Rodolfo Mosca*, n. dj., volume primo, 333—346.

Italija bi dala izjavu da se odriče svojih prava na Kosovo; Grčka bi mogla dobiti proširenje pogranične zone prema Santi Quaranta, nasuprot Krfu, s tim da Italija preuzme obavezu prema jednoj i drugoj državi da će Albanija biti demilitarizirana.

Stojadinović je ponovo posjetio Italiju i u Veneciji, na sastanku sa Cianom oko sredine lipnja,¹⁰⁵ podvukao da je glavni cilj njegova dolaska u Italiju da pregledom opće situacije upozna politiku Italije, da talijansku stranu obavijesti o svojim namjerama i da apsolutno »sinhronizira« svoju međunarodnu djelatnost s onom fašističke Italije. O Albaniji rekao je da zapravo nema što reći, budući da odobrava akcije koje Rim vodi u toj zemlji. Albansko pitanje predstavljalo je veliko pitanje u ono doba kad su odnosi s Italijom bili napeti. Danas, u sretnoj sadašnjoj situaciji, on (Stojadinović) ne pridaje nikakvu posebnu važnost tom problemu dok Italiji, s druge strane, priznaje izuzetni položaj u toj državi. Na kraju, potvrdio je namjeru da u svakoj eventualnosti i u svakom trenutku u cijelosti uskladi svoju politiku s politikom Ducea. Rekao je, neka Ciano saopći samom Duceu da ga on (Stojadinović) moli da Jugoslaviju smatra kao državu povezanu s Italijom vezama jačim nego što su one koje bi mogle proizaći iz pismenog saveza. Uostalom, što se tiče saveza, ako okolnosti to zatraže, savez može biti ostvaren u roku od nekoliko sati!

Knezu Pavlu posebno je ležala na srcu ugovorna obaveza Italije da likvidira ustašku organizaciju.¹⁰⁶ Tu je talijanska vlada pokazala spremnost da izvršuje obavezu iz političkog ugovora od 25. III 1937. i prihvatila izaslanika jugoslavenskog ministarstva unutrašnjih poslova, dodijeljenog poslanstvu u Rimu: Savu Ćirkovića. Taj se odmah dao na posao i generani inspektor javne sigurnosti Conti mu je organizirao sastanak s dvojicom ustaša u Messini (G. Jovanović i M. Šuman).¹⁰⁷ U razgovoru s njima saznao je da su poslije Marseillea svi ustaše i drugi koji su s njima bili u vezi pokupljeni u Italiji i internirani na otoku Lipari. Kvaternik i Pavelić predstavljali su izuzetak; njih su strpali u zatvor u Torinu. Na Liparima bio je i Mile Budak, a supruga u Messini. Svako kretanje bilo je onemogućeno, samo je Budak s vremena na vrijeme posjećivao ženu dok su pojedinci mogli odlaziti u bolnice. Od Pavelića su bili potpuno odrezani. Život na Liparima je težak — govorili su mu oni — jer je pun monotonije, a nikakve veze s vanjskim svijetom. Svade u logoru započele su odmah između frankovaca i mačekovaca. Đaci osim Šumana, Peveca i Pilava svi su frankovci, a također i ostali intelektualci. Sukobi su sve žešći i talijanske su vlasti bile prisiljene da grupu oko Jovanovića, Šumana i Pilava (njih 23) premjeste najprije u selo Canepo na Liparima a zatim, na pismenu molbu Jovanovića, da ih potpuno odvoje, na otok Stromboli.

Delegat ministarstva Sava Ćirković obavijestio je 21. travnja 1937.¹⁰⁸ načelnika ministarstva Ž. Lazića da je dobio popis ustaša i oznaku

¹⁰⁵ Isto, 356—361.

¹⁰⁶ O ustaškoj organizaciji u Njemačkoj usp. *Dušan Biber*, *Ustaše i Treći Rajh*. Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933—1939, *Jugoslovenski historijski časopis*, 1964, III, 2, 37—56.

¹⁰⁷ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 66.

¹⁰⁸ Isti izvor, kut. 66.

mjesta gdje se nalaze. Smješteni su na otocima Lipari, Stromboli i Gigli, zatim u 12 drugih pokrajina. Popis broji 510 osoba, među kojima 337 seljaka, 2 novinara, 77 radnika, 35 mornara, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 oficira, 6 ostalih profesija, 6 žena i osmoro djece. Pavelić je konfiniran u Sieni, a Kvaternik s Ivanom Šarićem u Iserniji (Campobasso). Svi istaknutiji, njih 61 — osim Pavelića koji je sâm — konfinirani su dva po dva u pojedinim mjestima.

Delegat Vl. Milićević, koji je u međuvremenu došao na Ćirkovićevo mjesto, u strogo povjerljivom izvještaju iz Rima od 30. siječnja 1938.¹⁰⁹ obavijestio je ministarstvo unutrašnjih poslova da se ovog časa nalaze u Italiji 463 konfinirana ustaše, zatim 12 žena, 18 djece, svega 493 osobe. U glavnom logoru na Liparima ostali su 202 ustaše koji su iz Bosne, dok na Sardiniji sada ima konfiniranih po grupicama od pet-šest emigranata oko 210 osoba, većinom iz Dalmacije, posebno iz Imotske krajine. Ostali, koji su se ranije isticali u više ustaških akcija, konfinirani su diljem Italije, specijalno po krševitoj Calabrijii, Campobassu, Avelinu, Grossetu, odakle im je teško da pobjegnu jer su pod strožim nadzorom. Takozvani vođe ustaša konfinirani su odvojeno: Pavelić u Sieni odnosno kraj same Siene,¹¹⁰ Sarvatzy u Lucci, Budak u Salernu a E. Kvaternik u Iserniji, ali se momentano nalazi u zatvoru, pa će delegat nastojati da ga upute u koje drugo mjesto, gdje će biti udaljen od drugih i s obzirom na to što su njegovo dosadašnje mjesto prebivanja i adresa poznati ostalim ustašama, pa je potrebno da se te veze presijeku. Do sada su se u zemlju vratila 33 emigranta; novih molbi ima 22 i one su u postupku. »Verujem po mnogim indicijama i usmenim saopštenjima — zaključuje delegat svoj izvještaj — da će se i drugi narednih dana prijavljivati za povratak, tim pre, što su sada obezglavljeni, jer su im šefovi i glavne bundžije u zatvoru.«

Novom delegatu ministarstva unutrašnjih poslova Vladeti Milićeviću, kao vještom »policajcu«, pošlo je za rukom da uspostavi — u skladu s primljenim instrukcijama iz Beograda — dodir s M. Budakom koji mu je na prvom sastanku 10. ožujka 1938.¹¹¹ otvoreno priznao da nije ništa znao o pripremanju atentata na kralja Aleksandra, da je u posljednjem momentu bio telegrafski pozvan iz Berlina i jedva imao vremena da se skloni u Italiju. Izjavio je Milićeviću da će se vratiti u Zagreb za koji

¹⁰⁹ Isti izvor, kut. 9.

¹¹⁰ Delegat ministarstva unutrašnjih poslova javio je brzojavno 13. svibnja 1937. svom ministarstvu: »Prema uveravanju ital. vl.[asti?] posle marseljskog atentata Dr Pavelić nije nikud izlazio iz Italije. Po izlasku iz zatvora bio je tri meseca u jednom sanatorijumu kod Torina, a posle toga premešten je u Kava dei Tereni, odatle u Firence i konačno u Sijenu. Iz mesta konfiniranja nije nigde odlazio sem jednom u Torino i jednom u Kava dei Tereni radi regulisanja svojih obaveza i prenosa stvari. Oba puta bio je u pratnji italijanskog inspektora Konti [...].«

Delegat je 27. svibnja javio Beogradu da Pavelić stanuje u Sieni u hotelu »Continental«, no traži stan. Supruga i djeca nalaze se još u Firenci do završetka školske godine. »Dr Pavelić praćen je i danju i noću. U njegovoj blizini nalaze se stalno po dva agenta. Nikakav kontakt nije mu dozvoljen sa njegovim bivšim pristašama. On je potpuno miran i izgleda da se pomirio sa sadanjim položajem, smatrajući da je ipak u Italiji za život siguran« (Isti izvor, kut. 66).

¹¹¹ *Ljubo Boban*, Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938), Zbornik 7—8 Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod 1970, 510—514.

mjesec, čim uredi svoje privatne stvari. Stojadinović je u pismu Milićeviću 22. IV¹¹² naredio da razgovore s Budakom nastavi, a poslanik Hristić je pismom Stojadinoviću iz Rima od 18. svibnja,¹¹³ uz ostalo, javio i ovo: »Pitanje likvidacije emigracije razvija se povoljno. Budak se rešio na povratak. Ako održi ono što sada izjavljuje, njegovo će prisustvo u Zagrebu biti korisno po nacionalnu stvar. On je rekao Milićeviću da po njegovom mišljenju Maček treba da reši hrvatsko pitanje sporazumom s Vama.«¹¹⁴ Milićević je u pismu od 29. svibnja¹¹⁵ predložio Stojadinoviću da prilikom njegova odlaska u Veneciju na sastanak s Cianom uredi »na jedan taktičan način da se obavi jedan diskretan sastanak, a po izjavljenoj želji Dr. Budaka«. Stojadinović je ocijenio da je takav sastanak oportun i do njega je došlo — kako svjedoči Vl. Milićević u svojoj knjizi¹¹⁶ — u Villa d'Este na Lago di Como u blizini Milana.

Nešto kasnije, Milićević je 20. VIII¹¹⁷ izvijestio da je do tada povratio 129 emigranata, dvije žene i četvoro djece, a 22. i 24. VIII vraća novih 13 bivših ustaša, ukupno 142 emigranta dok za prve dane rujna ima veći broj najavljene repatrijacije. »Likvidacija emigracije — piše on — se kreće sada brže i potpuno normalno. Svaki otpor je slomljen i ovi koji još zatežu većinom iz straha pred neizvesnošću u pogledu rada, jer ovdje imaju pomoć, a zatim što su bez odela, bos i sa dugovima, pa uvek čekaju da zaštede i da se razduže.«

Dakako da je i Budakov povratak pridonio opisanom osipanju ustaške organizacije u Italiji, što su ga sami ustaše nazvali »razdobljem vječnog mučanja«, samo što je kod kneza Pavla pobudio sumnju u »čistoću« Stojadinovićevih planova i pravih namjera.¹¹⁸

Jugoslavenski poslanik u Rimu Boško Hristić posjetio je Ciana 13. rujna¹¹⁹ — vrativši se s dopusta što ga je bio proveo u Jugoslaviji — i

¹¹² Isto, 514—515.

¹¹³ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 34.

¹¹⁴ Opš. *Ljubo Boban*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja, prva knjiga, Zagreb 1974, 199 i d.

¹¹⁵ *Lj. Boban*, Nekoliko izvještaja . . . , 521.

¹¹⁶ *V. Milićević*, n. dj., 99.

¹¹⁷ *Lj. Boban*, Nekoliko izvještaja . . . , 523, bilj. 22.

¹¹⁸ »U posljednje vreme, izjavio je dalje Antić, imao se utisak da Stojadinović hoće da iskoristi svoje prijateljske veze sa italijanskim i nemačkim vodećim ljudima da bi ojačao svoj položaj u zemlji, i to na štetu bitnih državnih i dinastičkih interesa. Njegovi razgovori sa grofom Cianom, na Belju krajem prethodne godine, po pitanju italijanskog predloga o podeli Albanije između Italije i Jugoslavije, pojačali su utisak da on namerava da sprovede u delo neke svoje planove mimo Kneževog znanja i odobrenja. Ali ono što je naročito zabrinjavalo Kneza u svojim razgovorima sa grofom Cianom dodirnuo (je) i hrvatsko pitanje, a kako se on u Italiji bio sastao sa ustaškim prvakom dr. Budakom i održavao veze sa hrvatskim separatistima u zemlji, dok je istovremeno zauzimao sve oštrije stav prema dr. Mačeku i njegovoj stranci, pojavile su se opravdane sumnje da on u dosluhu sa Italijanima smera nešto krupno, da ima neke svoje skrivene planove koji dovode u opasnost čak i naš državni integritet. Tada se je Knez rešio da ga smeni. S obzirom da su Korošec, dr. Spaho, Cvetković i dr. Krek bili protivu Stojadinovićevog držanja prema Hrvatima, to je Knez preko pomenutih ličnosti izazvao krizu i pad Stojadinovićeve vlade« (*Dragiša Cvetković*, Dokumenti o Jugoslaviji, sv. 10, Sovjeti, Britanija i Jugoslavija 1940—1941, Paris 1958, 10—11).

¹¹⁹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 24.

povjerio mu kao svoje »osobno« mišljenje da ne vjeruje da bi Jugoslavija u slučaju rata stala na stranu Njemačke. Međutim, isto tako isključuje mogućnost da bi ustala protiv nje. Jugoslavija će po njegovom mišljenju sačuvati vrlo blagonaklonu neutralnost prema silama Osovine, a posebice prema Italiji.

Stojadinović je Hristiću u pismu od 27. rujna 1938.¹²⁰ — kad se kriza oko Sudetskih Nijemaca približavala svom vrhu: četvornom sastanku u Münchenu — naredio da Cianu prvom zgodnom prilikom »prijateljski privatno« spomene i to: »U današnjem sukobu oko sudetskog pitanja možete reći g. Čanu da će naša politika biti tako rukovođena, da će se g. Čano i ovom prilikom osvedočiti o stalnosti naše politike prema Kraljevini Italiji.«

Hristić je uzmogao vidjeti Ciana — javlja on Stojadinoviću 4. listopada¹²¹ — tek po Cianovu povratku iz Münchena. »Čano rekao mi je ovom prilikom — piše on — da Italija želi da se ostvari sistem u koji bi ušli Varšava, Pešta, Beograd i Sofija. Srbi su, rekao je Čano, jedan zdrav i junački narod, na koga Italija polaže. Na moje pitanje šta misli o Rumuniji Čano je odgovorio da bi i Bukurešt mogao ući u taj sistem, ali prethodno Rumuni treba da srede svoje odnose sa Mađžarskom. Povodom ovoga je grof Čano rekao, da treba naći neku zgodnu formulu za rešenje mađarskih revandikacija u Rumuniji. Priznaje da taj problem nije lak.«

Ohrabren, gotovo ošamućen *prividno* vrlo uspješnim potezima u vanjskoj i unutrašnjoj politici a čvrsto uvjeren da i nadalje uživa punu podršku kneza, Stojadinović je — siguran u uspjeh — raspisao skupštinske izbore za 11. XII 1938. Sâm knez je uoči izbora otputovao u London da se posavjetuje s premijerom N. Chamberlainom i ministrom vanjskih poslova Lordom Halifaxom. Njegovi tamošnji razgovori nisu još poznati ali je gotovo sigurno da su odgovorni ljudi Londona — uz ostalo — upozorili kneza da je »Stojadinović u svojoj politici otišao predaleko«. Šef talijanske diplomacije došao je ponovo u Jugoslaviju u drugo; polovici siječnja 1939 — kako je to bilo dogovoreno na sastanku u Veneciji.¹²² Razgovarao je dugo, često i vrlo povjerljivo sa Stojadinovićem, a u Beogradu ga je primio u audijenciju knez Pavle. Stojadinović je povjerio Cianu da je posve miran što se tiče unutrašnjopolitičkog položaja i osobne situacije. Knez Pavle potpomaže njegovu akciju a sâm je knez, u razgovoru sa Cianom o unutrašnjem položaju, izjavio da je optimist usprkos nekim teškoćama u pitanju unutrašnjeg položaja. Ustvrdio je i to — ne dozvoljavajući da mu se zaviruje u karte — da je Stojadinović srpski političar koji daleko odskače iznad svih ostalih!

U svojim razgovorima Ciano i Stojadinović posvetili su najveću pažnju pitanju Albanije. Pri tom je Ciano upozorio Stojadinovića da Rim sa sve većom »zabrinutošću« promatra razvitak događaja u Albaniji; da oni, međutim, gledaju na to pitanje kao na samo i jedino talijansko-jugoslavenski problem — a uzimajući u obzir da se nijedna druga zemlja

¹²⁰ Isti izvor, kut. 24.

¹²¹ Isti izvor, kut. 24.

¹²² *Rodolfo Mosca, L'Europa verso la catastrofe, volume secondo, Milano 1964, 28—35.*

ne može i ne želi uplitati u to pitanje — i stoga je Duce odlučio da ne poduzme ni najmanju gestu prije nego što se prethodno ne sporazumi s Jugoslavijom. Stojadinović je to prihvatio; govorio s dubokim prezirom o kralju Zoguu i spomenuo mogućnost da Abaniju podijele među sobom Italija i Jugoslavija. Naglasio je da nije momentano u stanju da o tom pitanju temeljito raspravlja jer pitanje nije potanko proučio.¹²³ Ciano se složio da ne treba o toj stvari smjesta diskutirati; u danom času mogu stupiti u direktnu vezu i donijeti odgovarajuće odluke. Izbjegao je, navodno, da u razgovoru precizira koje će zone u Albaniji zaposjesti Italija, a koje Jugoslavija. Dok je Stojadinović govorio o *podjeli* Albanije, Ciano je uvijek govorio o *kojekurama* granice prema Jugoslaviji!

Stojadinović je pri tome zamolio Ciana da o tome »natukne« i knezu ali je tu, čini se, naišao na hladan prijem. Knez je manje — kako navodi sâm Ciano¹²⁴ — od Stojadinovića pokazivao interesa za veličinu teritorija koji bi pripao Jugoslaviji. »Mi imamo već toliko Albanaca unutar naših granica — rekao je knez Cianu — i zbog njih imamo toliko neprilika, da nemam nikakve želje da se njihov broj poveća.«

Ne sluteći ništa Stojadinović je u noći 3. na 4. II primio pismenu ostavku nekolicine članova kabineta i, kad je sutradan otišao u dvor da to saopći knezu, na najveće svoje iznenađenje morao je čuti da knez želi ostavku čitavog kabineta i — prema tome — njegov odlazak.¹²⁵ Stojadinović je očito uvelike precijenio svoje snage i morao uvidjeti da nije jugoslavenski Benito Mussolini a da knez Pavle, kao Karadorđević, ne želi da bude sveden na ulogu koju je već godinama imao njegov rođak; talijanski kralj Vittore Emanuele. Knez je na polju vanjske politike želio nesumnjivo zaustaviti Stojadinovićeve pregnuća da Jugoslaviju još više i još čvršće veže uz Osovinu; želio je da s Mačekom pokuša postići sporazum u hrvatskom pitanju a da ukloni s vlasti Stojadinovića koji je pokazivao sve više i sve otpornije želju da postane jugoslavenski »vođa«. Zato je tako postupio i 5. veljače doveo ekipu s politički beznačajnim Dragišom Cvetkovićem, kao novim predsjednikom vlade, i A. Cincar-Markovićem, kao čovjekom karijere, koji će kao činovnik poslušno i vjerno izvršivati kneževe zamisli u vanjskoj politici.

Cincar-Marković je u drugoj polovici travnja pohitao u Veneciju¹²⁶ da saopći Cianu da je politička formula za Jugoslaviju: u slučaju rata naoružana neutralnost s privrednom podrškom Italije i Njemačke, naravno sve u okviru Osovine, s tim da je težište jugoslavenske politike u Rimu. To je on potvrdio Duceu prilikom posjeta kneza Pavla Rimu u prvoj polovici svibnja,¹²⁷ sugerirajući da se formira rumunjsko-bugar-

¹²³ Zato je Stojadinović u ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu odmah i »naručio« dva elaborata o tome: Ive Andrića, od 30. I i Ivana Vukotića, od 3. veljače 1939. (Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, kut. 37).

¹²⁴ R. Mosca, n. dj., II, 34.

¹²⁵ Opš. Dušan Biber, O padu Stojadinovićeve vlade, Istorija XX veka — Zbornik radova VIII, Beograd 1966, 5—71; Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja, prva knjiga, Zagreb 1974, 461—481.

¹²⁶ Galeazzo Ciano, Diario 1939—1943, Milano 1969 (quarta edizione), 96—98.

¹²⁷ Isto, 109.

sko-jugoslavenski blok s oštricom uperenom protiv Turske. Ciano je u svoj Dnevnik pod 11. V¹²⁸ zapisao da je prilikom flotne parade razgovarao s knezom. Knez je vrlo zabrinut zbog ratne opasnosti; Ciano je stekao utisak da je knez samo u ograničenoj mjeri povjerovao njegovim miroljubivim izlaganjima; očigledno je tražio priliku da Cianu objasni Stojadinovićev pad. Prilikom ispraćaja u Firenzi 13. V¹²⁹ Ciano je kod Cincar-Markovića pokušao da čuje odlučnu riječ da Jugoslavija napušta Društvo naroda. Još se odupire — zapisao je Ciano — ali mu postaje jasno da bi bilo korisno napustiti »ženevski mauzolej«. Na kraju je konstatirao da je posjet Jugoslavena protekao dobro, iako nije utvrđeno ni ugovoreno ništa novo.

Šef talijanske diplomacije je prilikom svog boravka u Berlinu u drugoj polovici svibnja,¹³⁰ gdje je 22. svibnja potpisao ugovor o savezu s Njemačkom (tzv. »čelični pakt«) — što ga je sâm okarakterizirao da je pravi dinamit — dodirnuo pitanje i jugoslavenske politike i saopćio da držanje Jugoslavije — prema povjerljivim obavještenjima kojima raspolaže talijanska vlada — nije tako besprijeekorno kako se to Beograd trudi da ga prema vani pokaže. Talijanska je vlada saznala za izvjesne tendencije koje traže da se s knezom i Cincar-Markovićem prilikom njihova posjeta Berlinu otvoreno govori. U dokaz čestitosti jugoslavenske vanjske politike mora se zahtijevati da Jugoslavija službeno napusti Društvo naroda i, štoviše, pristupi paktu protiv Kominterne.

U cirkularnoj brzojavci njemačkoga ministarstva vanjskih poslova od 9. lipnja 1939¹³¹ stoji da je posjet kneza Pavla Njemačkoj protekao potpuno zadovoljavajuće. Izjave kneza i Cincar-Markovića pokazuju da je: 1) Jugoslavija spremna da i nadalje slijedi jasnu politiku prijateljstva prema Njemačkoj i Italiji; 2) da se Jugoslavija već udaljila od Društva naroda i da nije neskla da ga napusti u jednom, po mogućnosti skorom roku; 3) da Jugoslavija želi održati na snazi Balkanski sporazum na neutralnoj bazi i da ima u vidu istup Turske iz Balkanskog saveza, ili inače rastavu od nje, ukoliko bi se i dalje vezivala za sile koje provode okruživanje Njemačke; 4) da se u ovom trenutku ne može obećati pristup Jugoslavije paktu protiv Kominterne. Uostalom — javlja Weizsäcker — nisu zaključena nikakva utanačenja.¹³²

Cincar-Marković je 3. srpnja¹³³ — zasigurno u dosluhu s knezom Pavlom — pokušao da zainteresira Njemačku za plan da jugoslavensku politiku neutralnosti ojača pomoću političkog zbliženja sa susjednim državama iste orijentacije. I pri tom je nabrojio Mađarsku, Bugarsku, Rumunjsku i Grčku. Svjestan je teškoća vezanih uz ostvarenje tog plana, ali je izrazio uvjerenje da bi takvo zbližavanje bilo korisno ne samo za Jugoslaviju

¹²⁸ Isto, 109.

¹²⁹ Isto, 111.

¹³⁰ Zabilješka referirajućeg savjetnika poslanstva Ericha Korlta od 23. svibnja 1939: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, Serie D (1937—1945), Band VI, Baden-Baden 1956, 475.

¹³¹ Politički arhiv njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Bonnu (PA), Büro des Staatssekretärs, Jugoslawien, Band 1.

¹³² Usp. Memoirs of Ernst von Weizsäcker, Chicago 1951, 189.

¹³³ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslawien, Bd. 1, Nr. 206 od 3. VII 1939.

nego i za Njemačku, jer bi tada Njemačka imala pred sobom jedan čvrst blok zaista neutralnih i za nju privredno otvorenih država. Ako taj plan ne uspije, Jugoslavija će tada sama dalje koračati svojim tadašnjim vanjskopolitičkim putem i ni u kom slučaju neće dopustiti da je uvuku u kombinacije koje bi bile uperene protiv Njemačke.

U međuvremenu je Hitler svjesno zaoštavao krizu oko Danziga i koridora, a Mussoliniju, pred sam start, ponudio da Italija iskoristi priliku obračuna Njemačke s Poljskom i da okonča svoj spor s Jugoslavijom u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹³⁴ Duce nije htio prihvatiti tu ponudu, a Hitler je 1. rujna napao Poljsku, izazvao intervenciju V. Britanije i Francuske i njihovu objavu rata dok je Duce ostao u stavu promatrača.¹³⁵ Započeo je drugi svjetski rat, a jugoslavenska je vlada odmah 2. rujna dala svoju izjavu o neutranosti u sukobu.

Knez je u razgovoru s njemačkim poslanikom 28. rujna¹³⁶ povjerio von Heerenu da je vrlo zadovoljan što su otpočele liferacije njemačkog naoružanja Jugoslaviji. Naredio je da se iskoristi svaka mogućnost da se rudnici bakra i olova u Trepči prevedu u ruke državne uprave. Razmjena dobara s Njemačkom mora na svaki način biti unaprijeđena. Kako god završio ovaj rat, Jugoslavija će uvijek ostati susjed Njemačke a nikada susjed Engleske. Dodirnuo je u razgovoru i rusku ekspanziju prema Zapadu, ekspanziju koja ga zabrinjuje. On nije samo — kako je to poslaniku poznato — neprijatelj bošljševizma, nego i neprijatelj panslavizma. Stoga se pribojava jačanja sovjetskoruskog utjecaja u jugoistočnoj Evropi, utjecaja koji se ovdje u Jugoslaviji može zaodjeti u panslavensku kamuflažu. Prožet je najdubljim nepovjerenjem prema Staljinovoj politici i uvjeren da je usmjerena u zadnjoj konzekvenci na forsiranje revolucije pomoću raspirivanja svjetskog rata. Poznato mu je da je Njemačka uslijed engleske politike utjerana u naručaj Rusije. Jeftine lovorike, koje je sad Staljin ubrao u Poljskoj, znače međutim u svakom slučaju ponovno jačanje boljševičkog režima. Nada se da pri tome gleda previše crno, no ne može se osloboditi tog strahovanja.

Na talijanskoj strani Duce — iako nije prihvatio Hitlerovu ponudu da napadne Jugoslaviju i tako zajedno s Njemačkom zagazi u rat — nije napuštao ideju da u danom času okupira Hrvatsku, što je knezu Pavlu bilo vrlo dobro poznato. Međutim, sada je njemačkoj strani odgovaralo da Balkan ostane miran i stoga je Hitler u razgovoru sa Cianom 1. listopada¹³⁷ postavio tezu »da se zasad na Balkanu neće ništa nova dogoditi«. Njemačkoj je odgovaralo zatečeno stanje da u *miru* i bez ikakvih poremećaja eksploatira bogatstva Podunavlja i Balkana (Mađarska — žito; Rumunjska — petroleji; Jugoslavija — rude i poljoprivredni proizvodi,

¹³⁴ U razgovoru sa Cianom u Berchtesgadenu, 12. kolovoza 1939. (*R. Mosca*, n. dj., II, 84).

¹³⁵ Opš. *Vuk Vinaver*, Politika Jugoslavije prema Italiji 1939—1941. godine, *Istorijski zapisi*, Titograd 1968, 67—112; *Isti*, Vojno-politička akcija fašističke Italije protiv Jugoslavije u jesen 1939. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/66, 73—94.

¹³⁶ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 362 od 28. IX 1939; objavljeno: Akten zur deutschen auswärtigen Politik, VIII, 126—127.

¹³⁷ *R. Mosca*, n. dj., II, 106.

na primjer), osobito otkako se britanska blokada stala osjećati. Šef jugoslavenske diplomacije opetovano je uvjeravao Berlin da želja jugoslavenske politike ostaje smirivanje evropskog Jugoistoka pomoću stvaranja bloka neutralnih država u sjeni talijanske neutralnosti,¹³⁸ što je neko vrijeme forsirala i rumunjska diplomacija, ali bez uspjeha i konkretnog rezultata, budući da to nije, u prvom redu, odgovaralo interesima Njemačke.¹³⁹

Heeren je 13. travnja 1940.¹⁴⁰ obavijestio svoje ministarstvo o sadržaju razgovora što ga je toga istog dana vodio s knezom. Rekao je poslaniku da se uvelike divi nedavnim vojnim akcijama Njemačke koje su bez primjera po odvažnosti i brzini. S najvećim uzbuđenjem i ne bez bola — govorio je knez — prati herojske borbe koje su u toku, pri pomisli da se radi o borbama između Njemačke i Engleske. Knez-Namjesnik se zatim pozvao na naše dugogodišnje prijateljstvo — javlja dalje njemački diplomat — da jednom smije potpuno otvoreno da govori o svojim osjećajima u povodu današnjeg sukoba. Heerenu je poznato s koliko je ljubavi povezan s njemačkom kulturom, njemačkom zemljom i njemačkim čovjekom. Od te ljubavi neće ga ništa moći udaljiti. Prilikom preuzimanja Namjesništva u Jugoslaviji, svijest ga je činila sretnim da ti njegovi osjećaji za Njemačku nisu nikako suprotni interesima Jugoslavije. Jer već samo iz geografskog položaja Jugoslavije prema Njemačkoj — po njegovom shvaćanju — proizlazi neizostavna nužda održavanja prijateljskih odnosa s njom. Izmijenila se Evropa kako mu drago, Jugoslavija i Njemačka će uvijek morati živjeti kao susjedi. Raduje ga što danas može ustanoviti da je on na njemačkoj strani, i u najtežim danima njegova regentstva, u svakom času nailazio na najveće razumijevanje i pravo prijateljstvo. Njegovo povjerenje u njemačku vladu postajalo je tako uvijek sve čvršće. On to ni najmanje ne taj pred Englezima i Francuzima i često im je već ukazivao na to da se Njemačka — za razliku od Engleske i Francuske — prema Jugoslaviji držala uvijek korektno i bila spremna da pomogne. Na žalost, knez ne može imati isto povjerenje prema današnjim prijateljima Njemačke: Italiji i Rusiji. Potpuno razumije prinudne razloge njemačke politike, ali se ne može osloboditi nepovjerenja prema tim prijateljima Njemačke. Vjerojatno će se to nepovjerenje pokazati kao neopravdano. Na kraju je knez primijetio da je njegova vruća želja uvijek bila: sporazum između Njemačke i Engleske. Ta nada je sad bespredmetna ali njegovi osjećaji za Njemačku nisu se time promijenili. Knez-Namjesnik — zaključuje v. Heeren svoj izvještaj — izgovorio je sve to sa sasvim neobičnom toplinom i očigledno prožet unutrašnjim uzbuđenjem.

¹³⁸ Npr. PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 425 od 22. X 1939; isti izvor, Nr. 500 od 19. XI 1939.

¹³⁹ Opš. *Bogdan Krizman*, Vanjskopolitički položaj Jugoslavije uoči Pete zemaljske konferencije KPJ, Zbornik: Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije. Zbornik radova, Zagreb 1972, 127—146; *Živko Avramovski*, Attempt to form a neutral bloc in the Balkans (September—December 1939), *Studia Balcanica*, IV. Les Balkans et la politique des grandes puissances à la veille de la deuxième guerre mondiale, Sofia 1971, 123—152.

¹⁴⁰ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 278 od 12. IV 1940.

Taj isti v. Heeren je 12. lipnja¹⁴¹ brzojavno izvijestio Berlin da je ministar Cincar-Marković, po naređenju kneza, saopćio dan ranije tamošnjem talijanskom poslaniku — kao odgovor na pitanje Talijana o budućem držanju Jugoslavije u povodu ulaska Italije u rat na strani Njemačke — da Jugoslavija *ne namjerava* mijenjati svoje neutralno držanje.

Njemački je vrh računao sa Stojadinovićem kao eventualnim budućim suradnikom i državni sekretar u njemačkom ministarstvu vanjskih poslova E. v. Weizsäcker je po nalogu samog ministra v. Ribbentropa 24. lipnja¹⁴² — dakle neposredno nakon zaključenog primirja s Francuskom — telefonski instruirao v. Heerena da su saznali da je život Milana Stojadinovića ozbiljno ugrožen. Ukoliko bi ta vijest bila točna, nju bi, zbog poznate Osovini sklone djelatnosti Stojadinovića, kao izvanredno neljubezno držanje primili vrlo loše i ona bi izazvala krajnje čuđenje, pogotovo u ovom trenutku. Uostalom, neka se v. Heeren poveže s tamošnjim talijanskim poslanikom kojemu je iz Rima naređeno da učini slični demarš.

Njemački je poslanik izvršio naređeni demarš kod Cincar-Markovića i iste večeri o tome telefonski informirao Berlin.¹⁴³ Cincar-Marković je rekao da ne vjeruje u tu vijest, da će smjesta stupiti u dodir s ministrom predsjednikom Cvetkovićem i ministrom unutrašnjih poslova i obavijestiti ih o tom demaršu. Sutradan je v. Heeren ponovio isti demarš i kod regenta.¹⁴⁴ Knez Pavle je, indigniran, odgovorio njemačkom poslaniku da ne može shvatiti da u Berlinu takve vijesti uzimaju pod gotov groš. On nije nikakav ubojica i za vrijeme njegova režima nije još nitko bio u Jugoslaviji umoren. Neka budu mirni, Stojadinoviću je dobro! A što se tiče Stojadinovićeve Osovini sklone politike, ta je politika potekla od njega, *samog kneza* (kurz. B. K.); pri tom je bio prisiljen da kod Stojadinovića svladava mnoge zapreke.

Kneza Pavla — posebno dobro obaviještena u pravcu Rima — stali su sve više zabrinjavati simptomi pogoršanja odnosa s Italijom i zbog toga je — ponovo — pokušao da posredstvom Berlina utječe na Rim. Heeren je, 26. srpnja 1940,¹⁴⁵ izvijestio Berlin da ga je Cincar-Marković — koji se kao rekonvalescent još uvijek nalazi kod kuće — pozvao i da mu je povjerio da je neposredno pred svoju bolest pretresao s knezom-namjesnikom svoj eventualni posjet Njemačkoj radi konferiranja s ministrom Reicha Ribbentropom. Sad, naravno, treba još neko vrijeme, dok ne postane sposoban za put, a iz daljnjeg je razgovora poslanik razabrao da Cincar-Markovića ozbiljno zabrinjuju napadaji talijanske štampe. Ako Italija time želi — rekao mu je šef jugoslavenske diplomacije — da pripremi teren za kasnije zahtjeve na Dalmaciju, dijelove Južne Srbije i tome slično, onda on s pesimizmom gleda u budućnost jer će se Jugoslavija u tom slučaju boriti do posljednjeg čovjeka. No, Cincar-Marković se nada — sjećajući se više razgovora što ih je vodio s Führerom — da Njemačka neće dopustiti takve talijanske zahtjeve.

¹⁴¹ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 476 od 12. VI 1940.

¹⁴² PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, St. S. Nr. 479 od 24. VI 1940.

¹⁴³ Isti izvor, Zabilješka o telefonskom razgovoru.

¹⁴⁴ Isti izvor, brzojav Nr. 506 od 25. VI 1940.

¹⁴⁵ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 557 od 26. VII 1940.

Heeren zaključuje svoju brzojavku napomenom da se sâm u razgovoru držao receptivno.

Strahovanja kneza-namjesnika i njegova ministra vanjskih poslova bila su potpuno na mjestu jer je Ciano, u razgovoru s Hitlerom u Berlinu 7. srpnja,¹⁴⁶ izjavio da je Italija vrlo nezadovoljna s Grčkom. Spomenuo je, dalje, Jugoslaviju i rekao da Italija ima u rukama dokaze o neiskrenosti jugoslavenske politike. U svakom slučaju, knez je Pavle rob Engleske. Jugoslavenski narod je u svom držanju nesiguran; nesumnjivo nije ni germano- ni italofilski nastrojen. U najnovije doba Jugoslavija pokazuje rusofilske osjećaje, no to čini manje zbog Rusije, a više iz protuosovinskog stava. Dosada je, doduše, i Italija zastupala gledište da Balkan treba po mogućnosti ostaviti na miru, ali *sada* Duce smatra — isticao je Ciano — da se mora, za otprilike mjesec dana, likvidirati jugoslavensko pitanje. Za Italiju je to jedinstvena prilika, jer bi nakon primirja s Francuskom imala da brani samo jednu kopnenu granicu. Italija je sada vrlo zainteresirana za Jadran, dok Rumunjska i Crno more više pripadaju njemačkoj sferi. Italija drži da je kucnuo čas da potkreše obujam jugoslavenske države, toga tipičnog versajskog produkta protutalijanske tendencije. Hitler je argumentima pokušao uvjeriti talijansku stranu o neopортunosti narušavanja mira na Balkanu tako dugo dok sukob s Engleskom uspješno ne okončaju. Moglo bi doći, možda, čak tako daleko da Engleska i Rusija, pod utjecajem tih događaja, otkriju zajedništvo interesa. Ciano se složio s tim stavom, rekavši da je uvjeren da će to isto učiniti i Duce. Osobno je mišljenja da se jugoslavensko pitanje može odgoditi sve dok rat s Engleskom ne bude okončan. Što je sada od važnosti jest konstatacija da Jugoslavija nije Osovini sklona zemlja; da ne može zahtijevati da u novoj, nakon rata nastaloj Evropi, zauzme mjesto u svom sadašnjem obliku i sadašnjoj orijentaciji i da jugoslavenski problem mora biti riješen, kad Führer, koji i onako drži u rukama čitavu igru, bude smatrao da je za to došao čas. Hitler mu je, dalje, ukazao na jasno razgraničenje interesnih sfera između Reicha i Italije. Sredozemno more i Jadran — rekao je on — pripadali su odvajkada povijesnom interesnom području talijanskog poluotoka i Njemačka to potpuno priznaje. Njemačka posjeduje dokumente o nepouzdanosti i dvoličnoj politici Jugoslavije koje će dostaviti Duceu. Knez-namjesnik Pavle pripada Zapadu, kao član engleske »matične dinastije«, i po svojoj čitavoj osobnoj orijentaciji, a takvo njegovo držanje dokumentiraju i ti dokumenti. Jugoslavensko pitanje *mora* biti riješeno u talijanskom smislu, kad za to dođe vrijeme, a ako bi rat na Balkanu možda izbio sam od sebe, Duce se može smjesta umiješati. Takva bi intervencija Italije bila potpuno i u interesu Njemačke.

U razgovoru s v. Heerenom u dvorcu Brdo, 26. kolovoza,¹⁴⁷ knez Pavle rekao je njemačkom poslaniku da je za nj van svake sumnje da ni Njemačka u vojnom pogledu nepobjediva. No, on strahuje od dva neprijatelja Evrope, a to su glad i u njegovoj pratnji — komunizam. Sama Njemačka ne podliježe, doduše, tome zbog svoje unutrašnje čvrstoće,

¹⁴⁶ R. Mosca, n. dj., II, 211—212; Zabilješka poslanika P. O. Schmidta od 8. VII 1940: Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D Band X, 127—128.

¹⁴⁷ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 1, Nr. 628 od 26. VIII 1940.

ali zato druge zemlje Evrope. Knez ne može imati nikakvo povjerenje u politiku Sovjetske Rusije. Ugovor s Rusijom bio je zasigurno genijalni i politički neizbježiv šahovski potez Führera, ali će njime Sovjetska Rusija dobiti na prestižu i njena ekspanzija prema zapadu prirredit će Evropi još mnoge nemirne časove. U budućnosti će za Balkan postojati izbor samo između naslona na Njemačku i naslona na Rusiju. Italija ispada iz toga, kao i zapadne sile. Italija neće nikada biti kadra da na Balkanu ima premoćnu ulogu. Za njega (kneza) rzumije se samo po sebi da Jugoslavija — postavljena pred takav izbor — *mora* optirati za Njemačku, koja je za njega utjelovljenje reda. No, ta spoznaja potrebe najužeg naslona na Njemačku nije, dakako, još posvuda prodrla u krugove stanovništva. To se ne temelji samo na poznatoj frankofilskoj i panslavenskoj tendenciji mnogih političkih i vojnih krugova, nego danas možda još više na nepovjerenju, koje neprestano izaziva Italija povezana savezom s Njemačkom. Ako se u talijanskim knjigama i novinskim člancima iznova javljaju zahtjevi na Sloveniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Crnu Goru, pa čak i na sveta mjesta Srpstva: Kosovo polje i Skoplje — premda postoji pakt prijateljstva između Jugoslavije i Italije, koji priznaje granice i jedne i druge strane — onda je to nepovjerenje potpuno razumljivo. Jugoslavija je prema Italiji bila uvijek lojalna; praktično nije sudjelovala u politici sankcija i šutke je svojevremeno primila okupaciju Albanije koja je u suprotnosti s paktom prijateljstva. To se, dakako, nije dogodilo iz prijateljstva prema Italiji nego samo iz razuma i iz povjerenja u interes Njemačke da Jugoslavija ostane sačuvana. Za raspoloženje prema Njemačkoj bit će od najveće važnosti njeno držanje prema toj agresivnoj politici Italije. Njemačku se poštuje, ali Italiju se u masi našeg stanovništva ne poštuje. Poslanik je na to primijetio knezu da ne treba zamjenjivati Mussolinijevu Italiju s nekadašnjom; uz to, mora se imati razumijevanja za to da Talijane zabrinjuje rusofilska tendencija vrlo utjecajnih jugoslavenskih krugova. Italija neće nikada dopustiti da njen susjed na Jadranu postane vazal ruske velesile. Knez je na to vrlo žustro odvratio da dobro zna da postoji takva rusofilska tendencija, ali da ona, međutim, ne utječe na jugoslavensku politiku. Uostalom, posjeduje dokumente o tome da su nam upravo iz Italije došli komunistički agenti da bi sijali nemire. Knez je zatim spomenuo borbu protiv slobodnih zidara i rekao da je potpuno odobrava. Ti su krugovi posljednjih godina uvijek pružali otpor jugoslavenskoj vanjskoj politici. Njihovo odstranjenje potrebno je u jugoslavenskom interesu i on će to nadalje provoditi sa svom energijom. Na kraju je knez primijetio da već sada pravi planove za svoj privatni život nakon punoljetnosti kralja. Ljeto želi tada da provodi u svom dvorcu Brdo, a zimu, ako je ikako moguće, u Münchenu. Planira da kupi jednu kuću u Nymphenburger Schlossrondell. Poslanik, sa svoje strane, informirao je kneza da je njemačko ministarstvo vanjskih poslova pripravno da omogući telefonske razgovore između kneginje Olge i njene sestre grofice Töring-Jettenback na čemu se knez zahvalio.

Mussolini je — u namjeri da vodi »paralelni rat« — udario na Grčku 28. listopada 1940.¹⁴⁸ Time se politička i vojna situacija na Balkanu još

¹⁴⁸ Mario Cervi, *Storia della guerra di Grecia*, Milano 1970 (seconda edizione).

više zamrsila i Jugoslaviju dovela u još teži i ranjiviji položaj. Međutim, Duceu se računi nisu ostvarili; štoviše, zaprijetila je opasnost da talijanski napad doživi slom na svim linijama, da se Englezi iskrcaju i formiraju tamo svoje baze, a takav slom Italije — saveznice Njemačke! — i širenje engleskih snaga u Grčkoj mogli su imati nedogledne posljedice za *oba* osovinska partnera, i to ne samo na Balkanu nego u Evropi uopće, što Berlin ni pod koju cijenu nije smio dopustiti.¹⁴⁹

Knez je u povodu talijanskog napada sazvao Krunski savjet i tom prilikom izjavio da treba mobilizirati na jugu države, jer se ne može dopustiti da Italija uđe u Solun, a vlada je 2. XI objavila izjavu i u njoj istakla svoju dotadašnju politiku striktno neutralnosti.

Zbog tako zamršene i sve opasnije situacije, a i nadalje dobro obaviješten o nepouzdanosti susjeda na Jadranu i nekim potezima Rima (A. Pavelić), knez je u igru uveo dva tajna emisara: Danila Gregorića (za Berlin) i Vladislava Stakića (za Rim).

Ministar dvora M. Antić — u dogovoru s knezom — uputio je Stakića u Rim da stekne, ako je moguće, pravu sliku o talijanskim namjerama.¹⁵⁰

Osnovno je pitanje bilo: da li Italija još uvijek stoji na bazi ugovora Ciano-Stojadinović iz 1937. godine i smatra li taj ugovor za temelj svoje politike prema Jugoslaviji?

Ciano je primio Stakića u Rimu 11. studenog¹⁵¹ i rekao mu, uz ostalo, da Beogradski ugovor iz 1937. godine ostaje osnova politike prema Jugoslaviji. Navečer istog dana Stakić je ponovo posjetio Ciana i šef talijanske diplomacije mu je tom prilikom izjavio da se Mussolini u svemu slaže s onim što mu je Ciano već bio rekao i da je sada ovlašten da u ime Ducea izjavi: »Moćna i jaka Jugoslavija potrebna je Italiji. Italija smatra korisnim dalje produblјivanje prijateljskih odnosa s Jugoslavijom. Ti odnosi treba da uzmu karakter saveza. Italija poštuje i priznaje teritorijalni integritet Jugoslavije i njenih granica. Da bi se sva pitanja mogla da pretresu na povjerljiv način, bilo bi vrlo poželjno da Antić dođe u Rim. Pošto nema nikakvih prepreka između Jugoslavije i Italije koje bi ovakav sporazum onemogućile, ili čak otežale, to bi ovakav jedan sporazum značio prvi korak za definitivno utvrđenje mira na Balkanu.«¹⁵²

Antić nije, dakako, otputovao u Rim, a Ciano je, zbog nepovoljnog razvitka u Albaniji, bio prisiljen da otputuje u Salzburg da zamoli savjet — i njemačku pomoć. Sastao se s Hitlerom¹⁵³ i na kraju su postigli punu suglasnost o mjerama koje će Njemačka poduzeti na Balkanu, *no ne prije proljeća!* Ukoliko im pođe za rukom — govorio je Ciano —

¹⁴⁹ Opš. *Andreas Hilgruber*, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940—1941*, Frankfurt am Main 1965; *Martin L. van Creveld*, *Hitler's Strategy 1940—1941. The Balkan Clue*, Cambridge 1973.

¹⁵⁰ *Dr Vladislav D. Stakić*, *Moji razgovori sa Musolinijem. Osovinske sile i Jugoslavija*, München 1967, 82—83.

¹⁵¹ Isto, 84—86.

¹⁵² Isto, 86—87.

¹⁵³ Cianova zabilješka: Salzburg 18. XI 1940; *R. Mosca*, n. dj., II, 260—265; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D, Band XI/2*, 509—512 (Zabilješka poslanika P. O. Schmidta).

da Jugoslavene privole na suradnju, mogla bi grčka stvar lako da bude likvidirana za nekoliko tjedana. Spomenuo je s tim u vezi da je sigurno da će knez Pavle zauzeti pozitivan stav u pitanju suradnje Jugoslavije. Za osam mjeseci završit će njegovo namjesništvo i kralj Petar će kao punoljetan službeno preuzeti poslove. Pavlovi interesi leže u Italiji: tamo je uložio dio svog imetka, kupio vilu u Firenci i namjerava da u Italiji živi za umjetnost. Stoga neće sada zasigurno dopustiti da dode do sukoba s Italijom. Osim toga i ticala koja je ispružio prema Rimu (Stakić) vjerojatno treba pripisati samom knezu, budući da je gotovo nemoguće da bi Antić bez njegova znanja poslao u Rim jednog izaslanika. Hitler je ukazao na to da će knez-namjesnik ostati kao veliki državnik, ako još za svog namjesništva dobije Solun. Možda će biti tako velik da više neće odstupati. Kneginja Olga poznata je kao slavohlepna žena i sigurno bi rado postala jugoslavenska kraljica. Pita se ne bi li trebalo takve težnje podupirati, a Ciano se na to odmah složio s takvim Hitlerovim idejama.

Hitler je 28. studenog¹⁵⁴ primio Cincar-Markovića i tom prilikom ponudio Jugoslaviji Solun da bi ušla u »evropsku kombinaciju« i tako stekla u Evropi osiguran položaj, zaključivši s Njemačkom i Italijom ugovor o nenapadanju, a možda bi se u konsolidaciji jugoslavenske sigurnosti moglo, čak, ići još i dalje.

Jugoslavenska je vlada, u svom odgovoru na početku prosinca,¹⁵⁵ izjavila da želi razgovarati s vladom Reicha i talijanskom vladom o mogućnosti potpisivanja pakta o nenapadanju na temelju jugoslavensko-talijanskog ugovora iz 1937. godine. Međutim, Hitler — nezadovoljan takvim odgovorom Beograda — povisuje cijenu: stao je jednostavno zahtijevati da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu!

Antić se iznova obratio Stakiću i povjerio mu da sad nastupaju ozbiljni trenuci za Jugoslaviju, pa je stoga potrebno da ponovo otputuje u Rim.¹⁵⁶ Dao mu je za Rim ova uputstva: da su knez i on (Antić) sa zadovoljstvom primili Cianovu izjavu, potkrijepljenu izjavom samog Ducea; da Jugoslavija nije dosad pozitivno odgovorila na Cianovu ponudu stoga što se Italija nalazila u teškoj situaciji, pa kako Jugoslavija ima nešto i da traži od Italije, činilo bi se to kao neka vrsta diplomatske ucjene. Prema svojim osjećajima, raspoloženju i interesima Jugoslavija bi najradije pristala na Cianovu ponudu, no tu je Njemačka — glavna vojna i politička sila — koja isto tako želi da se Jugoslavija opredijeli, i to prvenstveno prema njoj, pa je Jugoslavija prisiljena da, prije nego što uredi svoje odnose s Osovinom preko svog ugovora s Italijom, bude sigurna da će Italija biti dovoljno jaka da bi se Njemačka zadovoljila jugoslavensko-talijanskim prijateljstvom; Cianova izjava umirila je beogradske krugove i omogućila Jugoslaviji da ostane van rata; Jugoslavija mora biti vrlo oprezna i pažljiva u svojoj politici prema Reichu, a

¹⁵⁴ Zabilježka poslanika P. O. Schmidta: Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D, Band XI/2, 609—614.

¹⁵⁵ Opš. *Bogdan Krizman*, Pristup Jugoslavije Trojnom paktu u proljeće 1941. god., Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 3—4/1970, 377—404.

¹⁵⁶ *Vl. Stakić*, n. dj., 88—91.

njemačkoj politici ne može ništa predbaciti ni zamjeriti, što se ne može reći za politiku Italije koja je — prema izjavi visokih njemačkih funkcionara — prije napada na Grčku imala namjeru da napadne Jugoslaviju, politiku koja je u mnogim susjednim državama pomagala revizionističke pokrete, a u samoj zemlji financirala i direktno pomagala subverzivne pokrete, kao ustaški pokret A. Pavelića; ona želi da uredi svoje odnose s Osovinom preko Rima, ali ne bi smjela da prijede preko osjetljivosti Njemačke; potreban je odgovor na pitanje može li Italija dobiti suglasnost Berlina za politiku sporazuma Jugoslavije s Italijom, i je li Italija voljna da u tom smislu učini korake u Berlinu eda bi takva ponuda bila zajednička, tj. Italije i Njemačke. Jugoslaviji nije moguće prihvatiti politički sporazum na temelju pristupa Trojnom paktu, jer bi se to protivilo raspoloženju i kneza i naroda.

Ciano je Stakića primio u Bariju 4. veljače¹⁵⁷ i rekao mu tom prilikom da su Mussolini, a i on, iznenađeni što Jugoslavija nije brže odgovorila na ponudu Rima od 11. studenog prošle godine. S obzirom na nastupajuće događaje u rano proljeće, Jugoslavija treba da svoje držanje uskladi s namjerama Osovine koja mora biti sigurna da će Jugoslavija ostati u korektnom prijateljskom stavu prema Osovini. Najbolje sredstvo za to jest: *savez s Italijom!* Voljni su da Jugoslaviji osiguraju ušće Vardara u more i Solun, smatrajući da Solun ulazi u njenu interesnu sferu.

Stakića je istog dana popodne¹⁵⁸ primio Duce i učinio mu ovu ponudu: 1) Italija želi da Solun pripadne Jugoslaviji, i to da ga dobije bilo da pristupi Trojnom paktu bilo da sklopi savez s Italijom; 2) Italija nudi zaključenje saveza između nje i Jugoslavije na temelju produbljenja Beogradskog ugovora iz 1937. godine i to bi bio dovoljan korak Jugoslavije u približavanju Osovini; 3) Italija nudi da uredi pitanja manjina izmjenom jugoslavenskog stanovništva u Istri za albansko stanovništvo u Jugoslaviji; 4) praktičnu primjenu predloženog ostvarili bi na jednom sastanku ministara vanjskih poslova (u Beogradu ili Veneciji); 5) Italija ima presudnu riječ u pitanju Jadrana i Jugoslavije i, ako knez Pavle pristane na tu ponudu, Duce je spreman da se osobno sastane s Hitlerom i uredi da ta ponuda bude njihova zajednička.

Stakić se vratio u Beograd i referirao nadležnima o Mussolinijevoj ponudi, a jugoslavenska se diplomacija tih dana (siječanj — veljača) trudila da se poslije zaključenog ugovora o prijateljstvu s Mađarskom¹⁵⁹ približi

¹⁵⁷ Isto, 91. Ciano je bio »mobiliziran« i u svoju jedinicu u Bariju stigao je 26. siječnja 1941. Tamo nije ostao dugo vremena i već je 1. i 25. ožujka razgovarao s Hitlerom, no ministarstvo je službeno preuzeo tek u drugoj polovici travnja 1941. godine.

Jugoslavensko poslanstvo u Rimu javilo je Beogradu 15. siječnja 1941. (Str. Pov. Br. 109): »Naš poslanik javlja da je posetio Grofa Ciana, koji mu je rekao da će kroz koji dan otići u vojsku, u jednom vazduhoplovnom centru u Pulji. Što se tiče prelaska nemačkih trupa u Bugarsku, rekao je da ne poznaje tačno nemačke planove u tom pogledu, ali indirektno stavio je do znanja da se to može dogoditi. Odnosno odnosa između Italije i Jugoslavije, kazao je da su vrlo povoljni i drži da će takvi ostati i u budućnosti. Poznato mu je, dodao je, da su i odnosi između Nemačke i Jugoslavije vrlo dobri. Držanje Jugoslavije smatra vrlo mudrim. Kaže da će interesi Jugoslavije u Grčkoj biti respektovani« (Diplomatski arhiv, Zbirka V. M. Jovanović, f. 100).

¹⁵⁸ *Vl. Stakić*, n. dj., 91—104.

¹⁵⁹ Ugovor o prijateljstvu, potpisan u Beogradu 12. prosinca 1940.

Bugarskoj. Zato se u diplomatskoj prepisci spominjala mogućnost posjete Cincar-Markovića ili nastavljanja razgovora započetih na Bledu u lipnju 1939. i sastanka dvojice ministara vanjskih poslova u Nišu, što je bugarska vlada — uz suglasnost Berlina — tretirala dilatorno.

Hitler je 14. veljače¹⁶⁰ primio Cvetkovića i Cincar-Markovića da s njima prelomi. Cvetković je — slijedeći upute kneza Pavla — pokušao da zagrije Hitlera za prijedlog da Jugoslavija preuzme inicijativu da s Bugarskom i Turskom formira blok uperen protiv svakog pokušaja iskrcavanja na Balkanu. Međutim, Hitler je to, dakako, otklonio i pozvao da se Jugoslavija putem bezodvlačnog pristupa Trojnom paktu uvrsti u poredak što ga pripremaju Njemačka i Italija. Dakako, jugoslavenski su predstavnici morali, na kraju, izjaviti da će o svemu tome referirati knezu, a da bi susret kneza s Führerom u doglednoj budućnosti bio vrlo koristan.

Pukovnik W. Donovan, kao izaslanik predsjednika SAD F. D. Roosevelta, posjetio je Beograd u drugoj polovici siječnja (poslije Sofije).¹⁶¹ Tom prilikom razgovarao je i s knezom-namjesnikom i v. Heeren¹⁶² je o tome saznao — iz općenito dobrog izvora — ovo: knez je uljudno ali i odlučno otklonio sugestiju Donovana o stvaranju balkanskog fronta protiv Njemačke, i to sa slijedećom argumentacijom: raspoloženje naroda otklanja ratne pustolovine, ukoliko nije neposredno napadnut državni teritorij. K tome dolaze teškoće unutrašnjeg položaja, nedostatak tehničkih prometnih sredstava i pogonskog goriva. Sudbina nekih sjeverno- i zapadnoevropskih država djeluje kao zastrašujući primjer. Uostalom Jugoslavija je iznova primila umirujuća uvjerenja vlade Reicha. Takva trenutačna izlaganja kneza-namjesnika — uvjerava v. Heeren na kraju — odgovaraju stvarnom stanju i čine se potpuno vjerojatna.

U takvoj situaciji — suočen s njemačkim zahtjevom da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu — knez (Antić) je iznova poslao u Rim Stakića da donese — kako Stakić sâm navodi¹⁶³ — nove elemente koji bi mogli olakšati položaj Jugoslavije. Mussolini ga je primio 24. veljače i dočekao s izvjesnom ironijom, rekavši da je dugo trebalo Beogradu da odgovori na njegovu ponudu o savezu. Umjesto saveza s Italijom jugoslavenska vlada vodi sada pregovore s Njemačkom na bazi Trojnog pakta. Inzistirao je da Jugoslavija zaključi s Italijom savez, jer beogradski ugovor iz 1937. godine nije više dovoljan. Potrebno je — govorio je Duce — produbljenje toga ugovora. Jugoslavija treba da pruži dokaza o svojoj spremnosti da uskladi svoju politiku s politikom Italije. Jedino tako može on (Mussolini) nositi jugoslavensko pitanje prema Hitleru i Osovini i jedino se na taj način, *in extremis*, može izbjeći pristup Trojnom paktu, bar za neko vrijeme. No, već sada mora Jugoslavija obećati — da bi umirili Njemačku i Ribbentropa — da će — kad se jednom situacija

¹⁶⁰ Akten zur deutschen auswärtigen Politik, XII/1, 72—78.

¹⁶¹ Opš. Jacob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934—1941, Rijeka 1972, 211—212; Ante Smith Pavelić, Jugoslavija i Trojni pakt (Povodom petnaestogodišnjice), *Hrvatska revija*, Buenos Aires 1956, god. VI, br. 1—2, 83—84.

¹⁶² PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslaviën, Bd. 1, Nr. 93 od 5. II 1941.

¹⁶³ Vl. Stakić, n. dj., 107—113.

u zemlji bude smirila — pristupiti Trojnom paktu. Treba žuriti jer će Jugoslavija — što duže bude odugovlačila s rješenjem — toliko više biti izložena njemačkom pritisku da pristupi paktu. Kad utvrde odnose s Italijom na temelju talijansko-jugoslavenskog saveza, Jugoslavija će imati mogućnost da otkloni njemački pritisak. Tada će to biti i Musso-
linijeva stvar, a ne samo stvar Jugoslavije. Međutim, ukoliko žele da se preko Italije približe Osovini, Jugoslavija ima na raspolaganju samo nekoliko dana, a ne tjedana. Zato savjetuje Stakiću da Beograd donese odluku što prije, odmah po njegovu povratku kući.

Talijanski je otpravnik poslova u Berlinu 25. II¹⁶⁴ informirao Weizsäckera o Stakićevoj misiji i razgovoru s Duceom. Ministarstvo vanjskih poslova odmah je zauzelo stav — budući da se nastavljaju razgovori s Jugoslavenima na njemačkoj strani i da se očekuje odgovor Beograda za nekoliko dana — da Rim ne nastavlja eventualni razgovor sa Stakićem sve dok ne bude poznat rezultat razgovora vođenih s njemačke strane, koja će smjesta talijansku vladu obavijestiti o daljnjem toku. Mussolini je spremno prihvatio tu njemačku sugestiju.

Heeren je već 18. III¹⁶⁵ javio Berlinu da je razgovarao sa Cincar-Markovićem i da mu je ministar rekao da su odmah po povratku iz Salzburga obavijestili kneza o toku razgovora i o Führerovoj sugestiji da osobno primi kneza na razgovor. Poslanik je na kraju telegrama izrazio mišljenje da glavno pitanje: pristup Trojnom paktu interno očigledno nije raščišćeno i da je zato termin kneževe posjete još otvoren, iako je osobno mislio da u Beogradu principijelno postoji spremnost da do posjete dođe.

Tako je 4. ožujka¹⁶⁶ u Berghofu došlo do sastanka Hitler—knez Pavle i njihov je razgovor trajao pet sati. Izlažući knezu opću situaciju i velike njemačke pobjede na Zapadu u protekloj godini, Hitler je prešao na V. Britaniju i ustvrdio da je ona već zapravo pobijeđena, iako će rat s njom potrajati još neko vrijeme. Danas se ona ne može nigdje suprotstaviti Njemačkoj. Nama je stalo — govorio je Hitler u monologu (po običaju) — da stvorimo jedinstveni blok država u Evropi protiv autokracije i boljševizma. Jugoslavija je za nas od velike važnosti i njoj nesumnjivo pripada vodeća uloga na Balkanu, ukoliko se pravovremeno izjasni za novi poredak. Uostalom, danas ne postoji nikakva druga alternativa u Evropi. Gotovo sve evropske države prihvatile su novi poredak pod vodstvom Osovine. Engleska se nigdje ne može održati na kontinentu, iako stvara svoje baze i aerodrome u Grčkoj. Mi nemamo nikakvih teritorijalnih aspiracija na Balkanu niti zahtjeva prema Jugoslaviji. Njemačka jedino želi da na jugoistoku vlada mir i red i da povećamo privrednu razmjenu s tim područjima, a naročito s Jugoslavijom. Zato bi Njemačka toplo pozdravila, kad bi Jugoslavija već jednom izvela svoju politiku na čistinu i našla svoj put u savezništvo s Osovinom. Pristupom Trojnom paktu, Jugoslavija bi se osigurala od svih eventualnosti. U interesu je Jugoslavije da pristupi novom poretku, jer bi time

¹⁶⁴ PA, Büro des Unterstaatssekretärs, Jugoslawien, Bd. 1, St. S. Nr. 129.

¹⁶⁵ Isti izvor, Nr. 138 od 18. II 1941.

¹⁶⁶ A. Smith Pavelić, n. dj., 96; V. B. Popović, Trojni pakt i martovski događaji 1941, nastavak 10 i 11.

dobila Njemačku za partnera i garancije za današnji i budući svoj teritorij. Jugoslavija mora da se sada opredijeli — govorio je Hitler knezu. Pruža joj se jedinstvena prilika da konačno odredi svoj stav i da tako osigura svoju budućnost. U tom će joj slučaju dati garancije za teritorijalni integritet. A kako je danas slom Grčke samo pitanje dana, Jugoslavija bi mogla osigurati svoj izlazak na Egejsko more i dobiti Solun. Grčka neće moći da održi pozicije oko Soluna, više neće ni postojati kao država, a njemačke će se divizije jednog dana povući s Balkana. Zato, ako Jugoslavija ne pristupi Trojnom paktu i svojim stavom na vrijeme ne osigura svoj zahtjev, postoji opasnost da se neka treća sila ispriječi na putu prema Solunu i Egejskom moru.

Knez je odgovorio da mu teško padaju Hitlerovi zahtjevi. Misli da je najbolje ako Jugoslavija ostane i nadalje neutralna. Da Jugoslaviju uključi u Trojni pakt sprečava ga grčko porijeklo supruge (kneginje Olge), njegove simpatije za Englesku i osobni stav prema Italiji. Ja nikako ne mogu — ustvrdio je Pavle — da pružim ruku Mussoliniju koji je ubio mog bratića Aleksandra i koji sada šalje terorističke bande u Hrvatsku. Zato ne mogu donijeti odluku. Ipak ću produžiti otpočete razgovore s vašom i talijanskom vladom. To će biti moj daljnji korak u vezi s vašim zahtjevima.¹⁶⁷

Međutim, Hitler nije popuštao jer je, zbog operacija koje su predstojale, morao imati jasnu situaciju na Balkanu.¹⁶⁸ Na kneževe prigovore da Jugoslaveni neće nikada prihvatiti one odredbe kojima se odobrava Osovini da upotrijebi državni teritorij za svoje svrhe, odgovarao je da je to manje važno, da će izbaciti vojne odredbe i da od Jugoslavije uopće neće zahtijevati da dopusti prelaz njemačkih snaga preko svoga državnog teritorija. Na kraju se knez »izvukao« tako, izjavivši da je prisiljen — budući da je odluka tako dalekosežna — da se kod kuće posavjetuje sa savjetodavcima i vladom. Prema tome, knez tada još nije dao svoj pristanak na pristup Trojnom paktu!

Knez se 5. III neodlučan i nesiguran vratio u Beograd. Hoće li Hitler tražiti kapitulaciju? Hoće li navijestiti Jugoslaviji rat, ako ne pristanu na njegove zahtjeve? Ili će i nadalje održavati s njom normalne diplomatske odnose? U svakom slučaju sazvao je za 6. III sjednicu Krunskog savjeta i na kraju su se svi članovi Krunskog savjeta pojedinačnim glasovanjem izjasnili za pristup. Bilo je također zaključeno da ishode određena ograničenja i rezerve od Berlina i da se zaključci o tome zadrže u najvećoj tajnosti, a Cincar-Marković je bio zadužen da stilizira done-sene zaključke o željenim ograničenjima u ugovoru koje će zatražiti od Berlina.

¹⁶⁷ A. Smith Pavelić (n. dj., 96) piše: »Na prolasku kroz Zagreb rekao je banu Ivanu Šubašiću da ga je Hitler 'masirao' nekoliko sati i da sa sastanka nosi potpuno neodređene utiske, jer ne zna, šta Njemačka zapravo traži od Jugoslavije: da li prijateljsvo ili rat s njenim raspadom. Šubašić je iz riječi Kneževih stekao uvjerenje, da je Knez pristao na potpis Pakta, i u tom smislu je izvijestio Mačeka.«

Iz njemačkih diplomatskih dokumenata nedvoumno proizlazi da knez Pavle tom prilikom nije pristao da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu nego tek kasnije.

¹⁶⁸ Opš. Philipp W. Fabry, Balkan-Wirren 1940—41. Diplomatistische und militärische Vorbereitung des deutschen Donauüberganges, Darmstadt 1966.

Sutradan je Cincar-Marković pozvao u ministarstvo v. Heerena¹⁶⁹ i obavijestio ga o održanom sastanku Krunskog savjeta i o zaključku da on, kao ministar vanjskih poslova — prije nego što zakluče pristup paktu — razjasni diplomatskim putem ova pitanja: bi li Jugoslavija mogla dobiti — ako paktu pristupi — pismenu izjavu Njemačke i Italije o tome da će se: 1) poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije; 2) da se neće od Jugoslavije zahtijevati nikakva vojna pomoć a ni prelaz ni transport trupa za vrijeme rata; 3) da će se prilikom stvaranja novog poretka u Evropi uzeti u obzir interesi Jugoslavije za slobodan izlaz na Egejsko more preko Soluna.¹⁷⁰

Tako dolazi do žive aktivnosti diplomata na liniji Beograd—Berlin i na kraju je Berlin (Rim) pristao da učini iznimku i da prilikom potpisa instrumenta o pristupu Jugoslavije izmijenene note o njenom teritorijalnom suverenitetu i integritetu, o odustajanju od zahtjeva Jugoslaviji da dopusti prolaz ili prevoženje trupa preko jugoslavenske državne teritorije, o odustajanju od zahtjeva da Jugoslavija pruži Osovini vojnu pomoć te posebnu notu o obećanju Soluna Jugoslaviji.¹⁷¹ Time je, međutim, ugovor o Trojnom paktu bio probušen u bitnom; ostajala je samo činjenica — mrska mnogim ljudima u Jugoslaviji — *formalnog* pristupanja Jugoslavije fašističkoj Osovini i njenog vezivanja uz nju. I upravo u tom raširenom antifašističkom reagiranju masa na vijest o pristupu, britanska diplomacija i njene tajne službe potražile su oslonac da grupa (pretežno) avijatičkih oficira pod nominalnim vodstvom komandanta avijacije Dušana T. Simovića, uz podršku stranačkih prvaka iz pojedinih stranaka, odmah nakon akta potpisivanja instrumenata o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu (Beč, Belvedere 25. III 1941) u noći 26. na 27. III izvede državni udar i zagazi u avanturu,¹⁷² sruši vladu Dragiše Cvetkovića, odstrani Namjesništvo, dovede kralja Petra II i isprati kneza Pavla bez »ikakvih počasti« preko jugoslavensko-grčke granice.

Nije se radilo o tome da »Jugoslavija nađe svoju dušu — kako je to patetično govorio Winston Churchill — nego o tome da V. Britanija prije svega »spasi svoju kožu« uvlačenjem u rat Jugoslavije i ne samo Jugoslavije!

¹⁶⁹ PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 2, Nr. 203 od 7. III 1941.

¹⁷⁰ Opš. O neposrednom historijatu pristupa Jugoslavije Trojnom paktu 1941. u mojoj raspravi u zborniku priloga s naučnog skupa o njemačko-jugoslavenskim odnosima 1933—45. održanog u Beogradu 1973. godine (u štampi).

Ribbentrop je brzojavkom br. 152 od 7. III 1941. dostavio poslaniku v. Heerenu sažetak razgovora Hitler-knez Pavle (PA, Büro des Staatssekretärs, Jugoslavien, Bd. 2, Nr. 152 od 7. III 1941).

¹⁷¹ Tu iznimku nije Berlin učinio ni Mađarskoj (pristupila Trojnom paktu 20. XI 1940), ni Rumunjskoj (pristupila 23. XI) ni Slovačkoj (pristupila 24. XI 1940), a ni Bugarskoj (pristupila 1. III 1941).

¹⁷² Usp. A. W. Palmer, *Revolt in Belgrade March 27th, 1941. History Today*, vol. X, № 3 — March 1960, 192—200.

Zaključak

1. Vanjskopolitički položaj novostvorene jugoslavenske države neposredno nakon proglašenja ujedinjenja 1. prosinca 1918. bio je više nego nepovoljan. Nije ništa bolje bilo unutrašnje stanje: gospodarske prilike, na primjer, bile su loše, a u nekim dijelovima jadne. Stoga su vladajući vrhovi željeli politički smiriti zemlju iznutra, svjesni svih slabosti državne armature. Vrhovna komanda i vojni krugovi zagovarali su elastičniju politiku i izbjegavanje sukoba, osobito ako se radilo o Italiji, jedinjoj evropskoj velesili u neposrednom susjedstvu, koja ostaje glavna briga jugoslavenske diplomacije sve do »gorkog svršetka«. Za takvu popustljivu politiku prema jadranskoj susjedi zalagao se od samog početka, zdušno i dosljedno, sâm regent, kasnije kralj Aleksandar.

Već za vrijeme trajanja Pariške mirovne konferencije osjećao se diskretan utjecaj regenta na poslove, a taj utjecaj raste sve više. Rapallski ugovor predstavljao je samo jednu etapu i Aleksandar, u nastavku, želi da pođe dalje i da — popuštajući i odričući se — pokaže Rimu da je sklon razvijanju suradnje u duhu dobrog susjedstva. To dokazuju i tzv. Santamargheritske konvencije, kao sve ostale kasnije zaključene, a osobito i sasvim bjelodano sâm ugovor o prijateljstvu i suradnji zaključen s Mussolinijem u Rimu, 27. siječnja 1924. Pri tom ne napušta zamisao o sastanku s Mussolinijem kao dogovoru o dugoročnoj političkoj suradnje. Zanosio se mišlju da zaključe politički ugovor na trideset godina, s tim da bi strane ugovornice definitivno priznale granice Rapalla i Rimskih ugovora, da bi jugoslavenska strana priznala Italiji stečene ekonomske pozicije u Albaniji, a sama ojačala ekonomske odnose s Italijom. Aleksandar je išao u tom tako daleko da nije isključivao ni zaključenje carinske unije s Italijom, kao ni posebni vojni sporazum o zajedničkoj vojnoj obrani Jadrana i sjevernih granica od eventualnog pritiska sa sjevera. Zauzvrat je zahtijevao da talijanska vlada uskrati podršku revizionističkim pretenzijama Mađarske i Bugarske, da ne pomaže hrvatske separatiste i da napusti svaki plan vojnih operacija i poteza u Albaniji, kao i sve teritorijalne zahtjeve na Dalmaciju.

Kralj Aleksandar ostao je vjeran takvom vanjskopolitičkom konceptu, i nisu ga pokolebali ni potezi kakve je povukao Mussolini u Albaniji zaključenjem Prvog i Drugog tiranskog ugovora. Stoviše, isforsirao je ratifikaciju vrlo nepopularnih Nettunskih konvencija u krnjoj Narodnoj skupštini, samo da nekako udobrovolji Mussolinija koji, međutim, zauzvrat odbija produžiti valjanost ugovora iz 1924. godine.

Ni taj Mussolinijev korak nije zbunio Aleksandra i on započinje dvije akcije s istim strateškim ciljem približavanja Italiji. Jednu vodi njegov poslušni ministar vanjskih poslova Voja Marinković, a drugu kralj osobno posredstvom Talijana imenom Guido Malagola Capi. Međutim, obje ostaju bez rezultata, iako se činilo da su im gledišta umnogome sukladna. Pregovori su se razbili na pitanju Albanije, na pitanju »pretežnosti« talijanskih interesa u toj maloj balkanskoj državi, na što Aleksandar nije nikako htio pristati.

Čini se da Mussolini nije uopće želio neki dugoročniji sporazum s kraljem Aleksandrom. Zanosio se — sad više sad manje — idejom o »dizanju ustanka« u Hrvatskoj, čemu je imala poslužiti kao sredstvo pritiska ustaška grupa u Italiji pod vodstvom Ante Pavelića. Kad su pregovori posredstvom Cappija nedvoumno pokazali da se Aleksandar tvrdoglavi u tako (za fašističku Italiju i buduće njene planove) važnom punktu kao što je Albanija i da ne misli nikako popustiti, Mussolini zaokreće i tako dolazi do tzv. »Velebitskog ustanka« (1932), Orebovog pokušaja atentata na Aleksandra u Zagrebu (1933) i, na kraju, do uspješnog atentata u Marseilleu 9. listopada 1934. u (pogrešnoj) pretpostavci da će — pošto ukloni kralja — doći do nemira u Hrvatskoj, do »ustanka« koji će omogućiti da Italija oružjem intervenira i diktira rasplet i diobu.

2. Za razliku od Aleksandra, knez Pavle, kao prvi namjesnik i nesumnjivi autor unutrašnjeg i vanjskopolitičkog kursa Jugoslavije, u vremenskom rasponu od 1934. do 1941. godine, a poučen primjerom svoga kraljevskog prethodnika, nije bio toliko željan da s Mussolinijem traži pod svaku cijenu zajedničku platformu suradnje. Dok je Aleksandar imao da računa s dva prvoklasna faktora u vanjskoj politici: Italijom i Francuskom, knez Pavle našao se u sasvim novoj konstelaciji. Na jednoj strani morao je računati, i to sve više i više, s Njemačkom Adolfa Hitlera, dok se na drugoj strani, pored Francuske, javlja i postaje sve prisutnija V. Britanija (kojoj uostalom pripadaju sve kneževe simpatije). Stoga kod kneza postepeno sazrijeva ovakav vanjskopolitički koncept: 1) nastaviti s politikom ekonomskog zbliženja s Njemačkom kao potencijalnom zaštitnicom od prevelikih apetita susjedne Italije; 2) poboljšati, bez posebne žurbe, odnose s fašističkom Italijom; 3) udaljiti se od Francuske i diskretno se oslanjati na V. Britaniju, uz ustrajanje nepriznavanja Sovjetskog Saveza. To je značilo da Jugoslavija prelazi u tabor neutralaca, što su knez Pavle, njegov ministar predsjednik M. Stojadinović i poslanik u Berlinu Cincar-Marković opetovano i ponavljali. Zanimljivo je da je talijanska strana u više navrata — i to već 1936. godine! — predlagala knezu da zaključe savez, a zaključeni »Beogradski ugovori« (25. III 1937) nisu bili jako udaljeni od onoga čemu je težila britanska diplomacija zaključivši s Italijom tzv. Gentlemen's agreement od 2. siječnja 1937. Sporazum su pregovarači u Rimu mogli postići utoliko lakše, što je knezu bilo više stalo do likvidacije ustaša nego do natezanja oko »pretežnosti« talijanskih interesa u Albaniji gdje se kao izraziti civil po načinu mišljenja za razliku od vojnika Aleksandra mirio sa zatečenim stanjem. Valja priznati da se kneževa računica o »zaštiti« Njemačke od talijanskih prohtjeva pokazivala djelotvorna, sve dok nije, u jednom trenutku, Hitler ponudio Cianu (Mussoliniju) da iskoristi njegov obračun s Poljskom i okonča svoj spor s Jugoslavijom u Hrvatskoj i Dalmaciji. To Mussolini nije tog časa htio prihvatiti, a Njemačka je sada — suočena s objavom rata od strane »zapadnih demokracija«: Francuske i V. Britanije — željela da Balkan ostane miran, da u miru, bez poremećaja, eksploatira njegova bogatstva. A to je značilo i nadalje »zaštitu« za jugoslavensku državu od Italije i njen teritorijalni integritet. Mussolinijev napad na Grčku unio je u situaciju sasvim nove elemente i njegov neuspjeh doveo je njemačku vojsku na balkansko poprište, jer Hitler nije nikako smio dopustiti

takav neuspjeh osovinskog partnera. Italija je, ponovo, predlagala Jugoslaviji savez, ali je Hitler preuzeo svu inicijativu u svoje ruke i želio da ima jasnu situaciju u pogledu Jugoslavije i njenog držanja prije nego što u proljeće 1941. otpočnu vojne operacije protiv Grčke i britanskoga ekspedicionog korpusa. Suočen s decidiranim zahtjevom da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, knez je na kraju popustio, izborivši da mu Berlin pri tom učini znatne ustupke kojima je ugovor o Trojnom paktu bio probušen u bitnom. Međutim, sama činjenica formalnog pristupanja Jugoslavije fašističkoj Osovini i njenog vezivanja uz nju bila je mnogim ljudima u Jugoslaviji tako mrska da su britanska diplomacija i njene tajne službe u tom vrlo raširenom antifašističkom osjećaju masa potražile oslonac za državni udar, rušenje Namjesništva i protjerivanje kneza Pavla iz zemlje.

SUMMARY

In the first section the author points out the situation of the Yugoslav state immediately after the end of World War I in 1918 — a situation more than unsatisfactory in both foreign and domestic affairs. As a result, the leaders implemented a policy of relaxing tensions and avoiding any eventual conflict — particularly with Italy. The Regent Alexander, who later was the King, advocated this policy of caution, malleability, and extreme moderation towards Italy. It was Alexander who discreetly pushed through the "agreement" with Italy and later, after conclusion of the Treaty of Rapallo (1920), he further attempted to win Italian favor with a policy of relaxation and thereby to create a basis for cooperation. He strove to continue this policy because changes had taken place in Italy in the autumn of 1922 and the Duce, Benito Mussolini had taken power.

Working from the assumption that cooperation with Italy was possible and that relaxation would convince her of this, which would in turn lead to friendship, Alexander sought a *modus vivendi* with the "new, young" Italy. This policy coincided with Alexander's own political inclinations, for he was unfavorable to neither fascism as an ideology and operation of the far right, nor to the Duce himself.

This policy was instrumented through the foreign minister M. Ninčić, and later, for a longer period of time, by V. Marinković. Under Marinković a treaty of friendship and cooperation was signed in Rome in 1924. Somewhat later, in 1925, the Nettun Conventions were concluded; although in the face of heavy opposition, Marinković was not able to obtain ratification until 1928. The regime in Belgrade took all possible measures for reciprocal extension of the 1924 Italian-Yugoslav treaty, but Mussolini adamantly refused. Even this setback failed to deter Alexander in his search for a way to Mussolini, and he initiated two parallel efforts on the diplomatic front with the same strategic goal. One was headed by Marinković, who engaged in a dialogue with the Italian foreign minister D. Grandi, and the other by the King himself; the latter in such great secrecy that the foreign minister himself was kept in the dark. Neither Marinković's attempts with Grandi nor the King's with the Italian representative, G. M. Cappi, were able to persuade Mussolini to open a new chapter in Yugoslav-Italian relations. Negotiations foundered on the question of Albania, as Italy was adamant in demanding that Yugoslavia recognize the "predominance" of Italian interests in Albania — a move Alexander was unwilling to make. When this

became evident in the course of negotiations, Mussolini instrumented a radical turnabout in policy, and, after an unsuccessful uprising (the so-called "Velebit Uprising") and the Oreb assassination attempt in Zagreb, he succeeded in removing King Alexander from the political scene with the help of the Ustaše organization in Marseille, October 9, 1934.

In the second section the author presents the policies of Prince Paul towards Italy and Mussolini. Prince Paul, as the regent and undoubted architect of Yugoslav domestic and foreign policy after 1934, benefitted from the example of his royal predecessor and was less eager to look to Mussolini for a joint platform of future cooperation. Where Alexander had been caught between France and Italy, Prince Paul's position was in essence quite different. On the one hand lay Adolf Hitler's Germany, which required increasing attention, and on the other was Great Britain, with whom lay most of the Prince's sympathies in any event. That was the basis for Prince Paul's development of the following concept in foreign policy: a continual increase in economic ties with Germany as a potential protector from neighboring Italy's excessive (and always dangerous) appetite, an easing of ties with France accompanied by a discreet reliance on Great Britain, a persistent refusal to recognize the Soviet Union, and a gradual improvement of relations with fascist Italy. This meant virtual inclusion of Yugoslavia in the neutralist camp! Conclusion of the "Belgrade Agreements" by Ciano and Stojadinović in 1937 was facilitated by the Prince's greater desire to see the Ustaše organization liquidated than to increase tension over the "predominance" of Italian interests in Albania. Later developments showed the Prince's calculations to have been productive in several instances. The Italian attack on Greece in 1940 introduced new elements into the general military situation and Yugoslavia's situation in particular. Hitler could not permit his Axis partner to be defeated, and he therefore resolved to "straighten out" Yugoslavia before embarking on "Operation Marita" against Greece and the British Expeditionary Force in the spring of 1941, as a prelude to the enormous dimensions of his "Operation Barbarossa" against the Soviet Union. Faced with demands that Yugoslavia unhesitatingly join the Tripartite Pact, the Prince finally gave in, thereby receiving from Berlin significant concessions which were actually in direct contradiction to the Tripartite Pact treaty. Yugoslavia's joining the Tripartite Pact, however, and her formal attachment to the Axis were so unpopular with the Yugoslav masses, that this anti-fascist mood of the masses served as a buttress to the forces which engineered the coup d'état on March 27, 1941, bringing down the Regency and the government of Dragiša Cvetković and forcing Prince Paul into exile.